

137

А. АННАНУРОВ

ФОНЕТИКА
ДИЛ БИЛИМИНИҢ
БӨЛҮМИДИР

ТҮРКМЕН ДӨВЛЕТ ОҚУ ВЕДЕНШІСІ

Ашгабат — 1959

А. АННАНУРОВ,
Филология ылымларының кандидаты

скан

ФОНЕТИКА ДИЛ БИЛИМИНИҢ БӨЛҮМИДИР

ТҮРКМЕНИСТАН
ДӨҮЛЕТ ОКУВ-ПЕДАГОГИК НЕШИРЯТЫ
Ашгабат — 1959

СӨЗБАШЫ.

Бизде шу чака ченли түркмен дилинде умумы дил билими меселелери боюнча хич бир голланма ёк. Эмма республикамызын ёкары окуп жайларынын (университетин, педагогик институтын) филологик факультетлеринин ве бөлүмлеринин студентлери үчин, гайыбана окаян көп санлы дил ве эдебият мугаллымлары үчин дил билиминин эсаслары хагында, теоретик дил билиминин умумы проблемалары хагында окуп китапларынын ве голланмаларын дервайыс герекдиги көпден бари дююляр.

Шол проблемаларын бири боюнча көмекчи сериште болуп хызмат эдер умыды билен, биз шу брошюраны окыжа хөдүрлемеги максада лайык тапдык. Брошюра университетлерин умумы дил билими боюнча, хусусанда, «Дил билимине гириш» курсы боюнча хазир херекет эдйэн программасына лайыктыкта ве шол курс хагында М. Горький адындакы Түркмен дөвлет университетинин филологик факультетинин түркмен дили ве эдебияты бөлүминде 1954—1958-нжи йылларда окалан лекциялар эсасында язылды.

Шоңа гөрө брошюранын сап практик максады бар. Шейле-де болса, муны язмак еңил дүшмеди. Түркмен дилинде умумы дил билими проблемаларынын энтек долы ишленмәнлиги ве шоңа гөрө бу проблемалар боюнча умумы кабул эдилен терминлерин түркмен дилинде ёкдугы гаты улы кынчылыктар дөредйэр.

Шол себэпли, брошюрада кән кемчиликлер бардыр дийип чак этмек герек. Шол кемчиликлери гөркезен окыжылар болса автор ёкары дережеде миннетдар болар.

Брошюра тайярланан вагтында, А. М. Горький адындакы Түркмен дөвлет университетинин түркмен дили ве умумы дил билими кафедрасынын профессорлары хем-де мугаллымлары иши кафедра маслахатында ара алып маслахатлашмак ве өз белликлерини айтмак билен автогра улы көмек бердилер. Өзлеринин танкыды белликлери

ве ҕымматлы маслахатлары билен айратын хем профессор П. Азымов, профессор М. Хыдыров, доцент Г. Сопыев, филология ылымларының кандидатлары Ж. Амансарыев, А. Мырадов ве Е. Н. Ершова автора улы көмек этдилер. Шоңа гөрә автор бу ёлдашларың хеммесине сап йүрекден таңыралкасын айдяр ве улы миннетдарлык билдирийәр.

А. АННАНУРОВ.

Декабрь, 1958-нжи йыл.

Г И Р И Ш.

Дил хакындакы ылмың мөхүм бөлүмлеринден бири фонетикадыр*. Фонетика дилиң сес составы хакындакы таглыматдыр. Ол дил билиминиң сеслери өврөйән, дилиң сес составы билең иш салышян бөлүмидир. Диймек, фонетиканың объекти дилиң сес составындан, сес гурлушындан, дилде болян сес үйтгемелерини ве шу үйтгемелериң када-канунларыны өврөнмекден ыбаратдыр.

Фонетика дил билиминде дилиң сес гурлушыны өврөйән өзбашдак бөлүмдир. Эмма шунуң билең бирликде фонетика дил билиминиң хемме бейлеки бөлүмлери (сөзлүк состава, грамматик гурлуша дегишли бөлүмлери) билең-де берк багланышыкдыр. Онсоң хем ики хили фонетика бар: 1) умумы, теоретики фонетика, ягны умумы дил билиминиң составына гирйән, умумы дил билиминиң бир бөлүми болуп дуран фонетика ве 2) хусусы фонетикалар, ол я башга бир белли дилиң я-да ол я башга бир белли дил топарының сес гурлушыны өврөйән фонетикалар (түркмен дилиниң фонетикасы, түрки диллериң фонетикасы, рус дилиниң фонетикасы, славян диллериң фонетикасы ве ш. м.).

Буларың арасында берк багланышык бардыр. Умумы фонетика дил сеслериниң эмеле гелшиниң ве эшидилишиниң умумы шертлерини, теоретики мүмкинчиликлерини, дилде уланылян сеслериң умумы алапатларыны айдыңлашдырян вагтында акустиканың, физиологияның ве психологияның маглуматларына даяняр; шу мүмкинчиликлери уланмакдакы, дүрли диллерде ол умумы алапатларың йүзе чыкышындакы ве утгашмагындакы тапавутлары умумы формада беллән вагтында болса айры-айры диллериң фонетикаларының маглуматларыны умуылашдырмак эсасында гуруляр. Шонуң ялы хем хусу-

* Грекче phone — сес, phonetike — сесе дегишли.

сы фонетикалар барадакы дерцевлер эп-эсли дережеде умумы фонетикада топланан билимлере даяняр.

Диллер сес диллери гөрнүшинде эмеле гелип, сес диллери гөрнүшинде хем яшайрлар. Эгер-де хер бир дилиң сөзлери белли бир сес комплекслери, сес тиркешиклери гөрнүшинде йүзе чыкмаян болса, геплейән адам тарапындан айдылып, диллейән адам я-да адамлар тарапындан эшидилйән белли сеслериң белли-белли бирикмелери, комплекслери гөрнүшинде болмадык болса, онда ол дил арагатнашык этмек, пикир алышмак серишдеси болуп хызмат эдип билмезди. Оңа гөрә дилиң материалы сесден ыбаратдыр. Геплешике уланылян сеслериң үч хили айратынлыгы бар. Шуңа лайыклыкта булар үч хили нукдай назардан гараляр: 1) тебигатдакы хер бир бейлеки сес ялы, геплейиш сеси хем физики, акустики хадысадыр; шуңа гөрә оңа акустики нукдай назардан гараляр; бу нукдай назардан геплейиш сеслери галмагаллар ве хеңлер (рус дилиниң терминологиясы боюнча шумлар ве тонлар) хөкмүнде гөзден гечирилйәр, өзлериң белентлиги, гүйжи, овазы (тембри) ве шуңа меңзеш умумакустики тараплары боюнча дерцелйәр; 2) геплейиш сеслери адамың меркези нерв системасының амала ашырян херекетиниң нетижеси болуп, олары адамың геплейиш органлары дөредйәр; шуңа гөрә геплейиш сеслерине анатомия-физиологик нукдай назардан гараляр; шу нукдай назардан (хем-де сеслериң акустики тарапыны-да гөз өңүнде тутмак билен) геплейиш сеслери чекимлилер, чекимсизлер, сонорлылар ялы топарлара бөлүнйәрлер; бу топарларың хер бири хем өз нобатында дүрли топарлара бөлүнйәр; 3) геплейиш сеслери аркалы адамлар арасында арагатнашык, бирек-биреге дүшүнишмек амала ашырыляр; шуңа гөрә геплейиш сеслерине лингвистик я-да социал нукдай назардан гараляр; бу нукдай назардан геплейиш сеслери (сеслериң акустики ве физиологик тарапларыны хөкман гөз өңүнде тутмак билен) оларың хер бир конкрет дилде сөзлериң ве сөз формаларының манысыны тапавутландырмак ролы тайдан гөзден гечирилйәр.*

Ине шу соңкы планда биз дилиң фонемалары хакында гүррүң эдйәрис. Дилиң эсасы фонологик бирлиги ве

* Сеслериң шу үч хили тарапы хакында серет: М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику, Учпедгиз, 1948, 7—25-нжи сах.

шонун билен бирликде эсасы фонетик бирлиги фонема-дыр. Фонема — сеслериң маны аңладыш функциясы нук-дай назарындан энчеме сеслериң умумылашдырылмагы-дыр. Хер бир дилиң сес составы сеслериң белли бир сис-темасы гөрнүшинде боляр. Шол системаны дүзйән эсасы сеслере, шол системаның эсасы бөлеклерине *фонемалар* дийилйэр. Дүзгүн хөкмүнде, язувда хер бир фонема белли бир харп билен белленйэр. Эмма дилиң сес составында фонемалар билен бирликде оларың дүрли вариантлары хем боляр. Мысал үчин, түркмен дилинде *б* харпы билен белленйән фонема бар, эмма жанлы геплешике мунун телим варианты, телим хили эшидилиши бар: *бакы, бике, бүтин, оба, Баба, Кәбе, бәбек, Биби*. Фонетика буларың икисини-де, ягны фонемалары-да ве оларың вариантла-рыны-да өврөнйэр.

Фонетиканың улы практики ве теоретики эхмиети бардыр. Дилиң орфография (дүрс язув) кадаларыны дүзгүнлешдирмек үчин я-да хайсы-да болса бир дилиң элипбийини дөрөтмек үчин, хөкман шол дилиң сес соста-выны ве айры-айры сеслериниң физики ве физиологик хәсиетлерини билмели боляр. Дил өврөнмек я-да өврөт-мек үчин хем, озалы билен, шол өврөнилийән я өврөдил-йән дилиң сеслериниң хәсиетлерини назара алмалы бол-яр. Фонетиканы билмегиң башга тараплардан-да прак-тики эхмиети бар.

Хер бир дилиң, онун сөзлериниң ве грамматик гурлу-шының ылмы тарыхыны дүзмек дине шол дилиң ве оңа ковумдаш диллериң фонетик канунларыны, сес үйтгеме-лерини, сес барабарлыкларыны билмек эсасында мүмкин боляр. Сес үйтгемелерини назара алман, дилиң өсүши-ниң ылмы тарыхына дүшүнмек мүмкин дәлдир. Сеслериң хәсиетлерини билмезден болса, сес үйтгемелерине дүшүн-мек мүмкин дәлдир. Ине шоңа гөрә-де дилиң сес тара-пыны, фонетиканы өврөнмегиң улы теоретики эхмиети бар, сеслери өврөнмек дил билими үчин дервайыс месе-ле болуп дуряр.

1. АКУСТИКА ХАКЫНДА КЭБИР МАГЛУМАТЛАР.

Тебигатда эмеле гелйән ве биз тарапдан эшидилйән хер бир сесин өзи жисимин толкун гөрнүшинде хова аркалы яйраян ыргылдыларының нетижесидир, ягны хайсы-да болса бир чее, майышгак задын (хованың, сувун ве шуңа меңзеш жисимлерин) бөлежиклериниң толкун гөрнүшинде яйраян ыргылдама херекетидир. Жисимин (мысал үчин, дутарың, гыжагың кирши, камертон, адамың богазындакы сес перделери ялы задын) ыргылдылары ёк еринде сес эмеле гелмейәр ве хова я-да башга яйрадыжы среда ёк еринде сес яйрамаяр. Ховада ве сувук жисимлерде сес ызыгидерли гоялмалардан (дыкызланмалардан) ве сувуклашмалардан (сейрекленмелерден) ыбарат болан диклейин толкунлар формасында яйраяр. Гаты жисимлерде болса диклейин толкунлар хем, кеселейин толкунлар хем яйрап билйәр*.

Ыргылдыларың диңе белли вагтың ичинде болян белли мукдары адамың гулагына сес болуп тәсир эдйәр. Ыргылдыларың тизлиги *герц* (гысгалдылан гөрнүшде *г ц*) диен өлчег бирлиги билен белленйәр (физиканың бу термини мешхур немец физиги *Герц* Генрих Рудольфың (1857—1894) ады боюнча дөредилипдир). Мысал үчин, ыргылдыларың секундта бир ыргылдыдан ыбарат чалтлыгы 1 герц, секундта 100 ыргылдыдан ыбарат чалтлыгы 100 герц боляр. Ине шол тизлик 16 герцден аз болмадык ве 20 мүн герцден (20 килогерцден) көп болмадык вагтында, адамың гулагы сеслери эшидйәр, ягны шол аралыкдакы ыргылдылар адамың гулагына сес гөрнүшинде тәсир эдйәрлер. Шу чәкден дашардакы ыргылдылар адамың гулагына сес гөрнүшинде тәсир этмейәр. Сес хакындакы физики дүшүнже чее жисимлерин эшидилйән ыргылдыларыны-да, эшидилмейән ыргылдыларыны-да өз ичине аляр. 16 герцден пес тизликдәки эшидилмейән ыргылдылара *инфрасес*

* Серет: С. А. Арцыбышев, Физика, Медгиз, 1950, 292-нжи сах.

дийилйэр. 20 килогерцден (ягны 20 мүн герцден) ёкары тизликдэки ыргылдылара болса *ультрасес* дийилйэр. Ультрасеслери гулак сес гөрнүшинде дэл-де, агыры гөрнүшинде дуйяр.

Өз хәсиети боюнча ыргылдылар ики хили боляр: 1) сазлашыклы, ритмик ыргылдылар, ягны кадалы, режели гайталап дурян ыргылдылар ве 2) сазлашыксыз, ритмик дэл ыргылдылар. Ритмик ыргылдыларың, меселем, дутар, гыжак киришлериниң, түйдүк дилиниң, камертоның ыргылдыларының нетижесинде *хеңлер* (тонлар) эмеле гелйэр, ритмик дэл ыргылдыларың, меселем, араба тигри, атың тойнагы, сувуң толкуны ялы ыргылдыларың нетижесинде болса *галмагаллар* (шумлар) эмеле гелйэр. Шейлеликте, тебигатдакы сеслер ики хили гөрнүшде йүзе чыкярлар: хеңлер ве галмагаллар*. Хең ве галмагал диен дүшүнжелер геплешикте чекимли ве чекимсиз сеслер билен багланышыклыдыр. Чекимли сеслер эсасан хеңлердир, чекимсизлер болса эсасан галмагаллардыр.

Акустики тайдан сеслер өзлериниң гүйжи, белентлиги, узынлыгы ве тембри (овазы, хәсиетли әхеңи) билен тапавутланярлар.

Сесиң гүйжи эсасан ыргылдыларың геримине баглыдыр, ягны ыргылдыларың герими (меселем, ыргылдаян киршиң ондан-она барып гайдян ики нокадының арасы) нәче гиң болса, сес шонча-да гүйчли боляр ве, шунуң терсине, бу герим нәче дар болса, сес шонча-да гүйчсүз боляр.

Сесиң белентлиги (ёкарылыгы) ыргылдыларың тизлигине баглыдыр, ягны секунддакы ыргылдыларың саны көпелсе, сесиң белентлиги артяр ве, терсине, ыргылдыларың саны азалса, сес песелйэр. Эмма адамың гулагының иң оңат эшидийән сеслери 1,5—3 килогерц тизликдэки ыргылдылардыр.

Сесиң узаклыгы (узынлыгы, довамлылыгы) ыргылдыларың довамлылыгына баглы боляр. Ыргылдылар узак вагтлап довам этсе, сес узын боляр (түркменче *адам сө-*

* Тон диен русча термини М. Н. Хыдыров билен К. Бегенжов «Түркмен дилиниң фонетикасы» диен китапчаларында (Ашгабат, 1948) «сазлашыклы сес», «оваз» (4—5-нжи сах.), «хең» (23-нжи сах.) сөзлери билен берипдирлер. Амансарыев, Гафурова, Ахаллы тарапындан дүзүлән «Лингвистик терминлериң гысгача русча-түркменче сөзлүгинде» (Ашгабат, 1951) бу термин «хең» сөзи билен тержиме эдилепдир (серет: 15-нжи сахыпа: *тоническое ударение* — хең басымы). Биз шу соңкыны (хең сөзүни) хас догры дийип тапярис. А. Ан.

зүндәки биринжи узын чекимли *а* сеси я-да русча *Маша* сөзүндәки басымлы биринжи *а* сеси ялы); ыргыздылар гысга вагт довам эден вагтында болса, сес гысга боляр (*адам* сөзүндәки икинжи, басымлы, эмма гысга чекимли *а* сеси ялы я-да русча *Маша* сөзүндәки соңкы, басымсыз *а* сеси ялы).

Сесиң тембри (лабзы, овазы я эхеңи) дийип, сесиң хәсиетли реңкине, өвүшгинине, мысал үчин, бир саз гуралының сесини башга бир саз гуралының сесинден (дутарың сесини гыжагың сесинден, гаргы түйдүгиң сесини дилли түйдүгиң сесинден, бир адамың сесини башга бир адамың сесинден) тапавутландырян айратынлыгына айдылар. Сесиң тембри резонаторларың, ягны ичине ел дүшүп, сеси гайталаян бошлукларың (киришли саз гуралларының кәдилери, үфленип чалынян саз гуралларының ичиндәки бошлук, адамда дамак, ағыз я бурун бошлугы ялы бошлукларың) гөврүмине ве формасына бағлы боляр. Шунуң ялы бошлукда сесиң эсасы, илкинжи хеңи гайталаняр, шонуң нетижесинде обертонлар* дийилйән гошмача хеңлер дөрөйәр; бу гошмача хеңлер (обертонлар) эсасы хеңден белент боляр, ягны булары дөрөдйән ыргыздыларың саны эсасы хеңиңкиден телим гезек көп боляр. Эмма эсасы хең ёк вагтында-да, резонаторларда хова толкунларының нетижесинде хеңлер эмеле гелип билйәр (бош чүйшә үфлениндәки я-да бош кәдә ел дүшүндәки ялы). Бейле хеңлере резонатор хеңлери дийилйәр.

Сесиң тембри чылшырымлы хадыса болуп, эсасы хең билен галмагала гошмача хеңлериң (обертонларың) хем-де резонатор хеңлериңиң гошулмагы нетижесинде эмеле гелйәр. Шейлеликте, сесиң тембр дийлип ат берилйән эхеңи шол обертонларың ве резонатор хеңлериңиң санына ве оларың өз белентлиги ве гүйжи боюнча эсасы хең билен өзара гатнашыгына бағлыдыр.

Сеслериң шу умумакустики хәсиетлери дил сеслеринде хем йүзе чыкяр.

Умуман сеслер хеңлерден ве галмагаллардан ыбарат болян болса, муны биз дил сеслеринде хем гөрйәрис: сес перделериниң херекете гелмеги нетижесинде дөрөйән сап хеңлер хер хили чекимли сеслер гөрнүшинде йүзе чыкярлар; өйкенден чыкян хованың ёлундакы хер хили бөвөтлериң, пәсгелликлериң херекет этмеги нетижесинде дөрөйән

* Немецче *oberton* (ёкары хең) диен сөзден.

сап галмагаллар дымык чекимсиз сеслер гөрнүшинде йүзе чыкярлар; хеңлер ве галмагаллар гатышан вагтында, хер хили ачык (я сонорлы, я-да галмагаллы) чекимсиз сеслер эмеле гелйәр.

Умуман сеслер өзлериниң гүйжи билен тапавутланын болса, шуны биз дил сеслеринде хем гөрйәрис. Дил сесиниң гүйжи өйкенден чыкарылан хова акымының сес перделерине я-да башга пәсгелликлере (бөветлере) саян аграмының гүйжүне баглы боляр: доклад эдйән адамың сеси йөне геплешип отуран адамыңкыдан гүйчли боляр; чекимли сеслериң басымлысы басымсызындан гүйчли боляр (*ахвал, халва, мала, тилки, йылкы* сөзлериниң соңкы сеслерине басым дүшйәр, шонуң үчин олар биринжи бо-гундакылардан гүйчли).

Умуман сеслер өзлериниң белентлиги билен тапавутланын болса, бу аламаты хем биз геплейиш сеслеринде гөрйәрис. Геплейиш сеслериниң белентлиги сес перделериниң узынлыгы ве дартгынлылыгы билен кесгитленйәр: чагаларың ве аялларың сес перделери улуларыңкыдан ве эркек адамларыңкыдан гысга ве дартгынлы боляр, шоңа гөрә оларың сеслериниң белентлиги хем улуларыңкыдан ве эркек адамларыңкыдан ёкары боляр.

Умуман сеслерде узынлык ве гысгалык хәсиетлери бар болса, бу хәсиет геплейиш сеслеринде хем бар: чекимли сеслериң узынлыгы чекимсизлериңкиден артык боляр; бир чекимли сесиң-де узын ве гысгасы боляр (пи:л—инструмент ве пил—хайван); чекимсиз сеслер хем узынлыгы боюнча бири-биринден тапавутланырлар (фрикатив (сүйкеш) сеслер зарплы сеслерден узын боляр, бир зарплы сесиң хем гысгасы-узыны боляр: *к сеси эк, келем, кәкилик* ялы сөзлерде гысга, *пекке, хекки, түкке* ялы сөзлерде узын).

Умуман, сеслер өзлериниң тембри билен тапавутланын болса, бу хәсиет дил сеслеринде хем бар. Дил сеслериниң тембри хем резонаторларың гөврүми ве формасы билен кесгитленйәр. Геплейиш сеслери үчин резонатор болуп хызмат эдйән бошлуклар болса — дамак бошлугы, агыз бошлугы ве бурун бошлугыдыр. Геплейиште тембр хакындакы дүшүнже эсасан чекимли сеслер хакындакы меселе билен багланышыклыдыр. Бизиң гулакларымыз чекимли сеслери бири-биринден, меселем, *а* сесини *ы* сесинден, *о* сесини *у* сесинден оларың тембри боюнча тапавутландыяр.

Шейлеликте, дил сеслериниң акустики хәсиетлериниң хеммеси сес органларының ишлейши билен, геплейиш сеслериниң физиологиясының ол я-да башга бир тараплары билен багланышыклыдыр. Оңа гөрә дил сеслериниң физики, акустики тарапларына догры дүшүнмек, гөз етирмек үчин, геплейиш аппаратының, сес органларының ишлейшини, херекет әдишини билмек герекдир.

2. ГЕПЛЕЙИШ АППАРАТЫ ВЕ ОНУҢ ИШЛЕЙШИ.

Дилде уланылян сеслер адамың дүрли геп органларының көмеги билен эмеле гетирилийэр. Дил сеслерини эмеле гетирмекде гатнашян органлара адамың геплейиш органлары дийилийэр. Бу органларың хеммесине бирликде геплейиш аппараты дийип ат берилийэр.

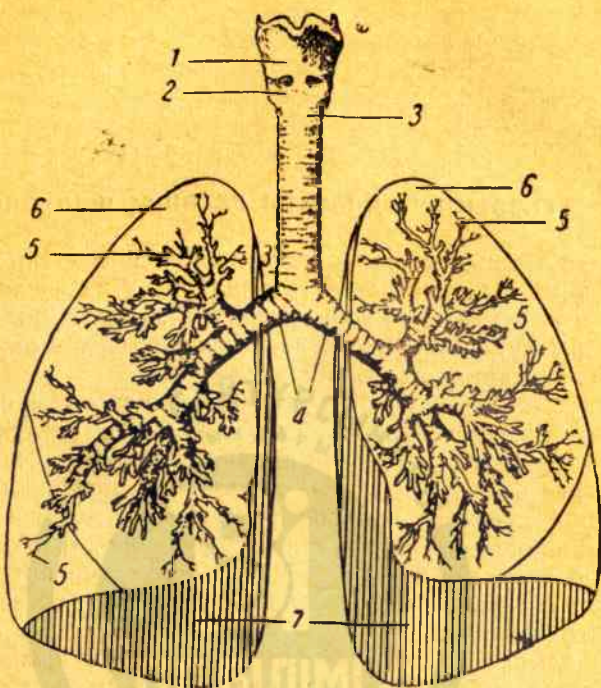
Адамың геплейиш аппаратының гурлушы дем билен чалынян (үфленип чалынян) саз гуралының гурлушына чалым эдйэр, эмма геплейиш аппараты жанлы органлардан ыбарат болмак билен, саз гуралының механики гурлушындан энчеме гезек чылшырымлыдыр. Сеслериң эмеле гелиш процесинде ерине етирийән функциялары боюнча геплейиш органларыны үч топара бөлмек болар: дем алыш органлары, богаз (гортань) ве ондан (богаздан) ёкардакы бошлуклар.

Дем алыш органларына *өйкен*, *бокурдак шахалары* (*бронхалар*) ве *бокурдак* (трахея) гирийэр (серет: сурат № 1). Геплейиш сеслериниң эмеле гелиш процесинде бу органларың ойнаян ролы — хер хили сеслериң дөремеги үчин зерур болан хова акымыны бермекден ыбаратдыр.

Богаз (*ляринкс*)* дийип бокурдагың ёкаркы ёгнас бөлегине айдыляр (түркменлерде шуңа *кекирдек* хем диййэрлер). Геплейиш сеслериниң эмеле гелмегинде богазың өрән улы ролы бардыр, чүнки онуң ичинде сес перделери ерлешйэр. Богазың дуркы ашакдакы китирдевүклерден ыбаратдыр (серет: сурат № 2).

1) *Йүзүк шекилли китирдевүк*. Мунуң өзи богазың эсасы болуп дуряр ве бокурдагың (трахеяның) биринжи китирдевүги билен херекетсиз (берк) сеплешикдедир. Бу китирдевүк алынкы тарапы инсиз ве арткы тарапы инли йүзүге меңзейэр. Шоңа гөрә-де онуң алынкы инсиз тарапына (бөлегине) халка (обруч) ве арткы инли тарапына гаш (йүзүгиң гашына меңзейәни себәпли) дийип ат бермек болар.

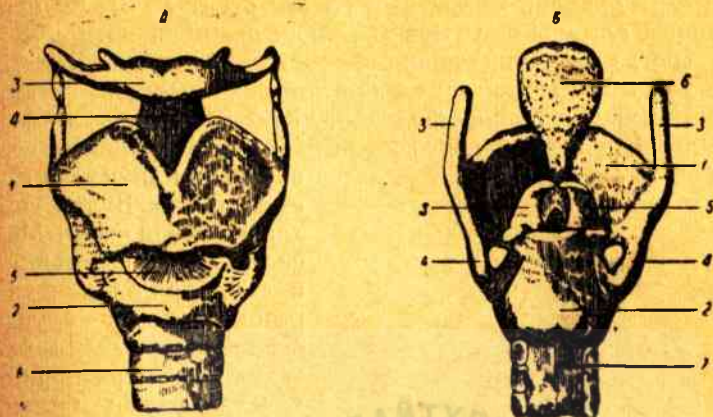
* Гр. larynx — русча гортань.

Сурат № 1. Дем алыш органлары (аппараты).

1—галкан шекилли китирдевүк; 2—йүзүк шскилли китирдевүк; 3—бокурлак (трахея); 4—бокурдак шахалары (бронхалар); 5—бронхиал шахажыкларың учкы пудаклары; 6—өйкөн учлары (эгинлери); 7—өйкөн дүйпелери (гыралары).

2) *Галкан шекилли китирдевүк.* Мунуң өзи алынкы гыралары бурчак гөрнүшде бири-бири билен берк битишен ики саны ясы нэдогры инедөрдүл китирдевүкден ыбаратдыр. Оларың шол бурчак сепгиди бокурдак дүвнүни эмеле гетирйэр (муну бармак билен эллэп гөрмөк болар, бирентек адамларда болса ол алкымың ашагында гөрнүп хем дуряр). Галкан шекилли китирдевүгнң арткы тарапы шах сыпатлы дөрт саны өсүнтги билен гутаряр: оларың ики санысы, гысгалары (ашакы шахлар) ашаклыгына узалып, галкан шекилли китирдевүги йүзүк шекилли китирдевүк билен бирикдирип, херекетли (юмшак) сеплешик дөрөдйэр, бейлеки ики санысы, узынлары болса (ёкаркы шахлар) ёкарлыгына узалып, дил асты сүңклери билен сеплешйэр.

Сурат № 2.

А. Богаз өңүндөн середениңде: 1—галкан шекилли китирдеүк; 2—йүзүк шекилли китирдеүк; 3—дил асты сүңки; 4—галкан шекилли китирдеүгү дил асты сүңки билен бирикдирйән баглайжы; 5—йүзүк ве галкан шекилли китирдеүклер бирикдирйән баглайжы; 6—бокурдак.

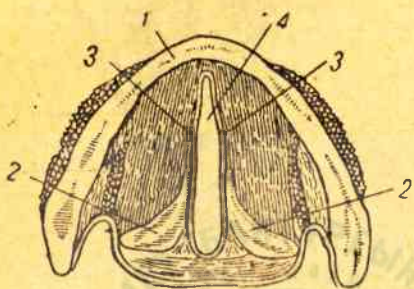
Б. Богаз ызындан середениңде: 1—галкан шекилли китирдеүк; 2—йүзүк шекилли китирдеүк; 3—галкан шекилли китирдеүгүң ёкаркы шахлары; 4—галкан шекилли китирдеүгүң ашақы шахлары; 5—пирамидал (сусак шекилли) китирдеүклер; 6—богаз пердеси; 7—трахеяның ёрка гөрнүшли (арткы) бёлеги.

3) *Пирамидал (сусак шекилли) китирдеүклер.* Булар пирамида формалы ики саны кичижик китирдеүк болуп, йүзүк шекилли китирдеүгүң гашының үстүнде ерлешйёрлер. Олар бу китирдеүклер билен бошлаң херекетли сеплешикдедир ве олара биригйән дүрли мускулаларын херекети билен хер хили херекет эдип (бири-бирине якынлашып ве дашлашып, ичине ве дашына товланып) билйёрлер.

Мускулалар ве перделер аркалы бири-бири билен бирикдирилен шу китирдеүклеринг хеммеси билеликде ёкарсы ачык болан эп-эсли дережеде гин турбажыгы эмеле гетирийёрлер. Бу богаз гирелгесиниң агзыны армыт формалы ясы китирдеүк билен — *богаз өртүнжеси* билен—беклемек боляр. Бу өртүнже өзүниң инсиз ужы билен галкан шекилли китирдеүгүң ёкары бурчуна беркидилендир ве адам юдунан вагты, аркан гайдып, богаз гирелгесиниң агзыны беклейёр, шонунг үчин хем юдулян затлар бокурдага гитмән, шол өртүнжәниң үсти билен гечип, гызылөдеге гидйёр.

Богазың геплешик процеси үчин инг мөхүм бёлеги *сес перделеридир*. Бу перделер богазың ичинде герлип дуран

ики саны ёркадан ыбаратдыр (серет: сурат № 3). Бу ики ёрканың алынкы ики гырасы галкан шекилли китирдеву-
гиң (богаз дувнүниң) ички бурчунда биригишйэр. Оларын
хер хайсының ызкы гырасы болса сусак шекилли китир-
девугиң ужуна бирикдирилендир. Шу перделере хакыкы
сес перделери дийилйэр. Буларын ёкарсында яланчы сес

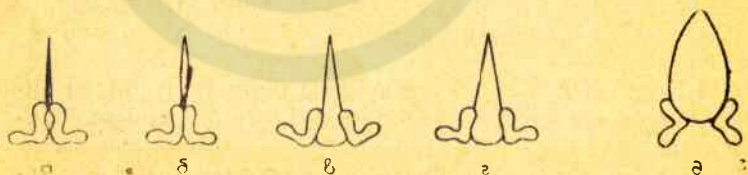
Сурат № 3. Богазың кеселигине
кесиличи.

1 — галкын шекилли китирдевүк; 2 — сусак
шекилли китирдевүклер; 3 — сес перделери-
ниң гыралары; 4 — сес ышгаланы.

перделери дийилйән га-
сынлар бар. Булар хем
херекет эдйэрлер. Ме-
селем, адам юдунанда,
булар, бири-бирине та-
пышып, богаз ёлуны
беклейэрлер. Эмма ха-
кыкы сес перделерин-
ден хас галың болуп,
булар адатча сес дө-
ретмейэрлер.

Сусак шекилли ки-
тирдевүклеринң херекет
этмеклери билен сес
перделериниң ягдайы
үйтгейэр ве буларын
арасындакы сес ышга-
лаңы хер хили форма-

да болуп билйэр (серет: сурат № 4). Асуда дем алнан
вагтда, сусак шекилли китирдевүклер бири-биринден
дашлашяр, шунун нетижесинде үч бурч формалы гиң

Сурат № 4. Сес ышгаланынын дүрлн формалары:

а) ышгалаң бекли (япык); б) ышгалаңың хең дөрейән вагтындакы ягдайы;
в) ышгалаңың чавуш дөрейән вагтындакы ягдайы; г) ышгалаңың дем чыкарылян
вагтдакы ягдайы д) ышгалаңың өйкене хова гирийән вагтдакы ягдайы.

ышгалаң эмеле гелйэр, өзи хем шу ышгалаң дем дарты-
ланда хас гиң боляр. Дымык сеслер эмеле геленде хем,
сес перделериниң ягдайы шейледир. Сусак шекилли ки-
тирдевүклер башга хили өврүлен вагтында (4, б), сес

ышгалаңы дараляр, китирдевүклериң арасында болса *китирдевүк ышгалаңы* (я-да китирдевүк ара ышгалаңы) дийилйән кичижик үч бурч формалы ышгалаң эмеле гелйәр.

Перделер бири-бирине якынлашып, дартгынлы ягдай-да болан вагтында, өйкенден чыкян хова акымы олары титреме херекетине гетирйәр. Шу сазлашыклы (ритмик) титреме нетижесинде болса хемме чекимли сеслери эмеле гетирйән ве ачык галмагаллы хем сонорлы сеслериң гатанжы болян хең дөрөйәр.

Сесден (хеңден) башга, богазда *галмагал* хем дөрәп билйәр. Перделер бири-бирине якын, эмма дартгынлы дәл болан вагтында я-да перделериң арасындакы ышгалаң япык, эмма китирдевүклер арасындакы ышгалаң ачык болан вагтында чавуш ве немецче Haus, инлисче house сөзлериндәки h сеси ялы сеслер эмеле гелйәр (4, в). Ышгалаңларың икиси хем япык болуп, өйкенден чыкян хова булары ярып гечен вагтында, немец дилинде, арап дилинде ве кәбир башга диллерде душ гелйән *кнаклаут** дийилйән зарплы сес эмеле гелйәр.

Геплейиш процесинде богазың эсасы функциясы хең дөрөтмекден ыбаратдыр. Бу функция дил үчин өрән мөхүм функциядыр, себәби, ёкарда айдылышы ялы, богазда эмеле гелйән сес (хең) хемме чекимли сеслери ве сонантлары эмеле гетирйәр хем-де ачык галмагаллы сеслериң эмеле гелмегинде гатанч боляр. Сес перделерине ве оларың ишлейшине сесиң белентлиги, геплейиш мелодикасы хем баглы боляр.

Богаздан ёкардакы бошлуклар шулардыр: *дамак бошлугы*,** *агыз бошлугы ве бурун бошлугы*. Буларың херсиниң өз айратын ролы бар. Дамак бошлугында кәбир диллерде фонема хөкмүнде пейдаланылян чекимсиз сеслер (фарингал чекимсизлер) дөрөйәр. Онсоң хем бу бошлук чекимсиз сеслериң тембриниң дөрөмегинде гошмача резонатор болуп хызмат эдйәр. Агыз бошлугының ролы айратын улудыр. Бу бошлукда шейле геплейиш органлары ерлешйәр: дил, дишлер, додаклар, альвеолалар, кентлевүк (гаты кентлевүк), кентлевүк пердеси (юмшак кентлевүк), онуң ужунда ерлешйән кичи дил. Өз ичиндәки хемме ор-

* Немецче Knacklaut—шапбылдайжы сес. Бу сес арап язувында хемзе беллиги билен берилйәр.

** Pharynx — фарингс.

ганлар билен бирликде агыз бошлугы сеслериң эмеле гелмегинде ики түйсли роль ойнаяр: өйкенден гелйән хова акымы чыкан ватга, агыз бошлугында галмагал дөредйән дүрли бөветлер эмеле гелйәр ве дүрли гөврүмли хем формалы резонаторлар дөрейәр. Бурун бошлугы болса, ичинден сесли хова геченде, геплейиш сеслерине бурун эхецини берйәр.

Адамың өйкениннен чыкян хова (дем) сесиң дөремеги үчин материал болуп хызмат эдйәр. Хемме геплейиш органлары дем алыш каналының угрунда ерлешйәр. Өйкенден чыкарылян хова бронхаларың ичи билен гечип,

Сурат № 5. Геплейиш аппаратының умумы гур'ушы:

1—богаз; 2) дамак бошлугы; 3) бурун бошлугы; 4) агыз бошлугы; 5—богаз пердеси; 6) дилиң дүйби (көки); 7) дилиң арткы бөлеги; 8) дилиң ортакы бөлеги; 9) дилиң алынкы бөлеги; 10) ашақы алып дишлер; 11) ашақы додак; 12) ёкаркы додак; 13) ёкаркы алып дишлер; 14) альвеолалар; 15) гаты (ортакы) кентлевүк; 16) юмшак; (арткы) кентлевүк (кентлевүк пердеси); 17) кичи дил.

бокурдага гирйәр, бокурдакдан богаза, богаздан дамакта, дамакдан болса агыз бошлугына я-да бурун бошлугына гечйәр.

Чыкарылян демиң ёлы шейле. Эмма өйкенден чыкян хова дине геплейиш аппаратының херекет этмеги (ишлемеги) зерарлы сес дөредйәр.

Сеслериң дөремегинде гатнашян органлар шулардыр: сес перделери, дил, додаклар, алын дишлер, (гаты хем юмшак) кентлевүк, кичи дил, дамагың арткы йүзи. Бу органларың бирнәчелери херекет этмек билен, сеслериң дөремегинде актив роль ойнаярлар, бейлеки-

лери херекет этмән, пассив роль ойнаярлар.

Сеслериң дөремегинде *актив роль ойнаян органлар*: сес перделери, дил, додаклар, кентлевүк пердеси, кичи дил, ашақы әңлер (эңек) ве кәбир ягдайларда дамагың арткы йүзи болуп, *пассив роль ойнаянлары* болса: алын дишлер, альвеолалар, гаты кентлевүк ве ёкаркы әңлердир.

Дил сеслериң дөремеги үчин иң мөхүм органлар — богазда ерлешйән сес перделеридир ве агыз бошлугында ерлешйән дилдир. Сес перделери хакында биз ёкарда

айдып гечдик. Инди геплейиш органларының бейлекилерини гысгача гөзден гечирелиң.

Юмшак кентлевүк (кентлевүк пердеси) херекете гелен вагтында, ол дамагың арткы йүзүне якынлашып я-да ел-мешип, бурун бошлугына хованың гечмегини кынлашдырып я-да бүтинлей тогтадып билйэр. Өйкенден иберилйэн хова бурун бошлугына гирмән, агыз бошлугының ичи билен чыкан вагтында, сап сеслер (*б, в, д, г* ялы сеслер) эмеле гелйэр. Юмшак кентлевүк ишлемейэн (херекет этмейэн) вагтында, говшак халда болуп, ашаклыгына, дамак бошлугының ичине, салланып дуряр ве шейле ягдайда бурун бошлугына хова гечер ялы ёл ачык боляр. Ине шейле болуп, өйкенден чыкарылян хова бурун бошлугының ичи билен чыкан вагтында, дегишли сеслере бурун резонаторының овазы гошулып, *м, н, ң* ялы чекимсиз бурун сеслери ве кәбир диллердәки, мысал үчин, француз, поляк диллериндәки ялы чекимли бурун сеслери эмеле гелйэр.

Кәбир диллерде юмшак кентлевүгнң ужундакы кичи дил хем херекет эдип (титрәп), *р* сесиниң бир гөрнүшини дөрөдйэр.

Дил хер хили формаларда болуп билйэр ве хер хили херекет эдип билйэр. Дилиң көки бар, аркасы (үсти) бар ве ужы бар. Дилиң аркасы хем үче бөлүнйэр: дилиң арткы бөлеги, ортасы ве өңи.

Дилиң иң актив, херекетли ери — онуң ужудыр. Дилиң ужы ёкаркы алын дишлере диренип билйэр ве шейле боланда рус дилиндәки *т, д, н* сеслери ялы чекимсиз сеслер эмеле гелйэр. Дилиң ужы ёкаркы алын дишлере диренмән, йөне оlara якынлашып хем дуруп билйэр. Шунун ялы боланда дүрли хили *с, з* сеслери эмеле гелйэр. Дилиң ужы ёкаркы алын дишлериң альвеолаларына-да диренип билйэр ве шонда инлис дилиндәки *t, d* сеслери ялы сеслер эмеле гелйэр; дилиң ужы альвеолалара диренмән, йөне якынлашып хем билйэр, шонуң ялы боланда *ш, ж* сеслери эмеле гелйэр. Ол титрәп-де билйэр ве ол шейле херекет эденде, *р* сеси эмеле гелйэр.

Дилиң ортасының херекети онуң ёкары гөтерилип, кентлевүге якынлашмагындан ве ашак дүшүп, кентлевүк-ден дашлашмагындан ыбарат боляр. Мысал үчин, *э, ь* сеслери ялы чекимли сеслер айдыланда, дилиң ортасы ёкары галяр; *титремек* сөзүндәки *т, нире* сөзүндәки *н, гир* сөзүндәки *г, ким* сөзүндәки *к* сеси ялы чекимсиз сеслер айдыланда хем дилиң ортасы ёкары галяр.

Дилиң арткы бөлегиниң активлиги кәбир чекимлилер (о, у ялы сеслер) ве кәбир чекимсизлер (к, г, х ялы сеслер) айдыланда йүзе чыкяр. Дилиң бу бөлегиниң активлиги онуң гаты хем юмшак кентлевүге якынлашып билмегинден ве олар билен тапышып билмегинден ыбарат боляр.

Додакларың активлиги кәбир чекимлилер (о, ө, у, ү ялы сеслер) ве кәбир чекимсиз сеслер (п, б, м, ф, в ялы сеслер) айдылан вагтында йүзе чыкяр.

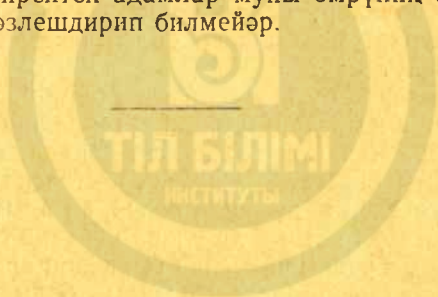
Дүзгүн хөкмүнде хер бир сесин дөремегинде геплейиш аппаратының ялңыз бир органы дәл-де, бирнәче органлары гатнашяр. Меселем, б сесини айтмак үчин сес перделериниң, кентлевүк пердесиниң ве додакларың херекете гелмеги зерур боляр, з сесини айтмак үчин ене-де шол сес перделериниң ве юмшак кентлевүгин хем-де дилиң ужуның херекете гелмеги зерур боляр ве ш. м.

Геплейиш аппаратының херекет этмеги нетижесинде сесин эмеле гелмегине *сес артикуляциясы** дийилйәр. Бир меңзеш сеслерин артикуляциясы, ягны сес органларының ишлемеги нетижесинде эмеле гелмеги хем дүрли диллер арасында тапавутлы болуп билер. Меселем, түркмен дилинде-де, рус дилинде-де с сеси бар. Өзүниң эсасы хәсиети боюнча бу сес ики дилде хем бир меңзеш сесдир: артикуляцияның хәсиети боюнча сүйкеш сес, дөрөйән ери боюнча дил ужы-диш сеси, сес перделериниң херекети боюнча дымык сес. Эмма бу эсасы хәсиетлерин умуылыгына гарамаздан, түркмен дилиниң с сеси билен рус дилиниң с сеси арасында тапавут бар: бу сес түркмен дилинде айдылан вагтда, дилиң ужы ёкаркы алын дишлерин учларына якынлашяр, рус дилинде айдылан вагтда болса, дилиң ужы ёкаркы алын дишлерин дүйплерине якынлашяр. Шуна лайыклыкта рус дилиниң с сеси билен түркмен дилиниң с сеси арасында акустики тайдан хем белли тапавут йүзе чыкяр. Дымык с сесиниң ачык варианты болан з сеси барада хем эдил шонуң ялыдыр. Я-да болмаса, дил ужы сеси болан т сеси рус дилинде ёкаркы алын дишлерде дөрөйәр, эмма инлис дилинде бу сеси эмеле гетирмек үчин дилиң ужуны ёкаррак галдырып, альвеолалара диремели боляр. Бир меңзеш сеслерин дүрли диллерде эмеле гелмегиндәки айратынлыктар жуда бир гөзе дүртүлип дуран айратынлыктар болмаяр. Эмма, шейле хем болса, шу зейлли айратынлыктар айры-айры диллерин геплейиш ап-

* Lat. articulare — перт-перт. айдын эдип айтмак.

паратындакы дурумын, геплейиш органларының херекет этмегиндәки эндик эдилен ягдайың өзшекиллилигинден гелип чыкяр.

Геплейиш аппаратының ол я-да башга бир дил үчин хәсиетли болан дурумына (укладына) артикуляцияның базасы, *артикуляцион база* дийилйәр. Бир дилиң артикуляцион базасы билен башга бир дилиң артикуляцион базасы арасында аздан-көпден тапавут боляр. Меселем, рус дили билен түркмен дилиниң артикуляцион базаларында, хатда түркмен дили билен өзбек я-да азербайжан дилиниң артикуляцион базаларында хем тапавут бардыр. Шунуң нетижесинде хер бир халкың айдышы үчин хәсиетли болан акцент* йүзе чыкяр. Шонуң үчин биз көпленч ягдайларда, меселем, рус дилинде геплейән адамың азербайжандыгыны, өзбекдигини, газакдыгыны, эрмени я грузиндигини сеслери айдышындан танаярыс. Хер бир тәзе дил өвренилен махалында, онуң сеслери, дүзгүн хөкмүнде, озал эне дилиниң артикуляцион базасында айдыляр; ол өвренилйән дилиң өз артикуляцион базасы сонра кем-кемден өзлешдирилйәр, эмма бирентек адамлар муны өмрүниң ахырына ченли-де долы өзлешдирип билмейәр.

* Лат. *accentus* — басым.

3. СЕСЛЕРИҢ ТОПАРЛАРА БӨЛҮНИШИ (КЛАССИФИКАЦИЯСЫ).

Затларын, хадысаларын ве дүшүнжелерин умуы аламатларына гарап, олары дегишли топарлара, класлара, разрядлара бөлмеклиге ве белли бир уруга, гөрнүше, бөлүмө ве ш. м. дегишли этмеклиге классификация* дийилйэр. Дил сеслери хем белли аламатлар эсасында дүрли хили топарлара бөлүнйэр.

Гадымы заманлардан бэри дил сеслери, озалы билен, ики саны эсасы топара: чекимли (а, э, и, о, у ве ш. м. ялы) сеслере ве чекимсиз (б, п, д, т, г, к, с, ш ве ш. м. ялы) сеслере бөлүнйэр. Бейле бөлмеклигин эсасында нэхили аламат дурыр? Чекимлилер билен чекимсизлер арасында нэме тапавут бар?

1) Сеслериң бу ики топарыны бири-биринден тапавутландырян аламатларын бири — геплейиш органларынын ягдайыдыр. Чекимли сеслер айдыланда, өйкенден чыкян хова акымы бөветлере душман, пэсгелсиз чыкып гидйэр; чекимсиз сеслер айдыланда болса, ол акым өз ёлунда хер хили бөветлери ярып я-да олара сүйкенип гечмели боляр; шоңа гөрэ-де чекимли сеслер геплейиш аппаратынын белли бир ери билен багланышыклы болмаяр, олар локал хэсиетде дэлдир, чекимсиз сеслер болса хемише геплейиш аппаратынын белли бир ери билен багланышыклы боляр, ягны олар локал хэсиетли сеслердир.

2) Булары тапавутландырян икинжи аламат — геплейиш органларынын дартгынлылыгындакы тапавутдан ыбаратдыр. Чекимли сеслер айдыланда, геплейиш аппаратынын дартгынлылыгы бойдан-баша бир меңзеш, бир сыдыргынлы боляр; чекимсиз сеслер айдыланда болса, шонун ялы бир сыдыргынлылык болмаяр, геплейиш аппаратынын дартгынлылыгы бөвет ярылян пурсатда гүйчленйэр, бейлеки вагтда болса говшак халда боляр.

* Лат. Classus (разряд), facere (этмек).

3) Үчүнжи алакат болса — өйкенден чыкарылган хова акымының дүрли хили гүйжүндөн ыбаратдыр. Өйкенден чыккан хова акымы, чекимлилер айдыланда, говшак боляр. чекимсизлер (ылайта-да дымык чекимсизлер) айдыланда болса, чекимлилер айдыландакыдан гүйчли боляр. Меселем, чекимли *о* сеси айдыланда, хова акымы гаты говшак боляр, чекимсиз ачык *в* сеси айдыланда, ондан гүйчлүрөк, чекимсиз дымык *ф* сеси айдыланда болса, хас гүйчли боляр.

4) Галыберсе-де, чекимли сеслер эсасан сап хенден ыбарат боляр, чекимсиз сеслер болса я-ха сап галмагалдан ыбарат (дымык чекимсизлер), я-да галмагал билен хенд гатышмагындан (ачык чекимсизлер) ыбарат боляр.

Бири-биринден иң гүйчли тапавутланган сеслер, бири-бирине гүйчли гапма-гаршылыкда дурган сеслер — чекимли сеслер билен дымык чекимсиз сеслердир, себэби чекимлилер сап оваздан ыбарат болса, дымык чекимсизлер сап галмагалдан ыбарат болярлар.

Чекимли сеслер ве оларың классификациясы.

Чекимли сеслер хемме диллерде бардыр, эмма олар сан тайдан-да, хил тайдан-да хемме диллерде бир меңзеш дэлдирлер. Чекимли сеслер бир дилде көп боляр, бейлеки дилде аз боляр. Бир меңзеш сесин хем дүрли диллерде хил тайдан айратынлыгы боляр. Меселем, рус дилинде айры-айры харплар билен белленйән алты саны чекимли сес (*а, э, и, ы, о, у*) бар болса, түркмен дилинде оларың саны рус дилиндекиден үч эссе көпдүр (*а, э, э, и, ы, о, ө, у, ү* сеслериниң хер бириниң узун хем гысга варианты бар), эмма арап дилинде оларың саны рус дилиндекиден ики эссе аз, ягны арап дилинде диңе үч саны чекимли сес бар (элип, вав, ия: *ا, و, ي* харплары билен белленйән сеслер).

Чекимли сеслери, дилиң нэхили ягдайда болянлыгына гарап, додакларың гатнашып-гатнашмазлыгына гарап ве юмшак кентлевүгиң нэхили ягдайда болянлыгына гарап хэсиетлендирмек боляр ве, шуңа лайыклыкда, чекимли сеслери үч хили нукдай назардан топарлара бөлмек боляр, башгача айданымызда, чекимли сеслериң үч хили классификациясы бар.

Дилиң эдйән херекетлерини эсасан, схема гөрнүшинде, ики хили херекете сырыкдырмак боляр. Биринжиден, дил өңе узалып я-да ыза чекилип, горизонтал херекет эдил

билйёр ве, икинжиден, ёкары галып я-да ашак дүшүп, кентлевүге якынлашып я-да ондан дашлашып, вертикал херекет эдип билйёр.

Дилиң биринжи хили (горизонтал) херекети нетиже-синде чекимли сеслер эсасан үч дүрли боляр: 1) алынкы хатар чекимлилери, 2) ортакы хатар чекимлилери ве 3) ызкы хатар чекимлилери.

Өңе сүйнен дилиң ужы ашакы алын дишлере диренип, агзың арткы бошлугында бош мейдан эмеле гелен ваг-тында, өң хатар чекимлилери дөрөйёр. Шейле сеслерден рус дилинде *и*, *э* сеслери бар, түркмен дилинде болса *и*, *ү*, *э*, *ө*, *ә* сеслери (буларың хем гысга ве узын вариант-лары) бар.

Ыза чекилен дил кентлевүк пердесине якынлашып, ди-лиң ужы болса ашак дүшүп, ашакы алын дишлерден аз-кем дашлашан вагтында, ызкы хатар чекимлилери дө-рөйёр. Шейле сеслерден түркмен дилинде *а* (*ага*), *ы* (*гыз*), *о* (*ойлук*), *у* (*ун*) сеслерини гөркезмек болар.

Дил аралык ягдайда болан вагтында болса, ортакы хатар чекимлилери дөрөйёр: рус дилиндеки *ы* (*мыло*), *а* (*сад*) сеслери.

Дилиң икинжи хили (вертикал) херекетине багланы-шыккылыкда хем үч хили ягдай боляр ве шоңа лайыклык-да үч хили чекимли сеслер эмеле гелйёр. Дил ёкары гөте-рилип, гаты кентлевүге якынлашып билйёр. Шейле ягдай-да эмеле гелйән чекимли сеслере ёкаркы галыш чекимли-лери дийилйёр: *и*, *ы*, *у*, *ү*. Мунуң терсине, дил ашак дү-шүп, гаты кентлевүкден дашлашып хем билйёр. Шейле ягдайда эмеле гелйән чекимли сеслере ашакы галыш че-кимлилери дийилйёр: *а*, *э*. Дил шу ики ягдайың орталы-гында хем болуп билйёр. Дилиң шейле, орталык, ягдайын-да (галшында) эмеле гелйән чекимли сеслере ортакы га-лыш чекимлилери дийилйёр: *э*, *о*, *ө*.

Дилиң херекети боюнча чекимли сеслериң топарлара бөлүнишини (классификациясыны) ашакдакы таблицада гөркезмек болар.

Шу таблица гарап, меселем, рус я-да түркмен дилин-дәки, чекимли сеслериң дилиң херекети боюнча нәхили сеслердигини месе-мәлим гөрмек боляр. Мысал үчин, *и* сеси нәхили сес? дийлип соралса, бейле сорага: *и* сеси — алынкы хатар, ёкаркы галыш сесидир дийип, деррев жо-гап бермәге таблица мүмкинчилик берйёр. Шонуң ялы хем: *о* сеси — ызкы хатар, ортакы галыш сесидир, *ө* сеси

Дилиң херекети боюнча чекимли сеслерин топарла бөлүниши

хатар галыш	алышкы хатар	ортакы хатар	ызкы хатар
ёкаркы галыш	н, ү	ы (рус дилинде), у („чуть-чуть“ сөзүндөки ялы)	у ы (түркмен ди- линде)
ортакы галыш	э, ө		о
ашакы галыш	э	а (сад)	а (ага)

алынкы хатар, ортакы галыш сесидир ве ш. м. дийип айт-
мага таблица мүмкинчилик берйэр. Элбетде, таблица
жанлы геплешикте эшидилйән я-да дүрли-дүрли диллер-
де бар болан сеслери долы суратда беян эдип я-да шөх-
лелендирип билмейэр, себэби жанлы геплешикте, айры-
айры диллерде чекимлилерин хатар боюнча-да, галыш
боюнча-да айратынлыклары, дүрлүлиги бу схемадакыдан
хас көпдүр. Шоңа гөрө дилчилерин чекимли сеслер бара-
да хас чылшырымлы схемалары уланянлары-да бар.* Эм-
ма бу схеманың оңын тарапы, оңат ери бар: бу схема
чекимли сеслерин дилиң горизонтал херекети боюнча хас
өңде, хас ызда ве орталык ягдайда болуп билийэндигини
ве дилиң вертикал херекети боюнча хас ёкаркы, хас аша-
кы ве аралык ягдайда болуп билийэндигини гаты айдын,
месе-мәлим гөркезийэр.

Ёкарда белленип гечилиши ялы, *чекимли сеслери до-
дакларың херекети боюнча, оларың гатнашмагы боюнча
хем хәсиетлендирмек боляр.* Додакларың гатнашып-гат-
нашмазлыгы боюнча чекимли сеслер ики топара бөлүн-
йэр: *лабиаллан*** (додакланан) чекимли сеслер (о, ө,
у, ү) ве *лабиалланмадык* (додакланмадык) чекимли сес-

* Меселем, серет: А. А. Реформатский. Введение в языкознание. 1955, 150-нжи сах. М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику. Учпедгиз, 1948, 62-нжи сах.

** Лат. labialis — лабиал, додак...

лер а, ә, и, ы, э). Лабиалланан чекимлилер лабиалланмадык чекимлилерин эсасында, оларын артикуляциясына додак херекетинин тасир этмеги нетижесинде дорейан айратынлыгын гошулмагы билен эмеле гелйярлер. Додакларын херекети болса тегеленмекден ве оне суйнмекден, шонун билен-де агыз резонаторынын формасыны белли бир дережеде уйтгетмекден ыбаратдыр. Мысал учин, ы сесини айданында, додаклары херекете гетирип, олары тегелесен, у сеси эмеле гелйяр. Эдил шонун ялы ягдайда и сесинден у сеси, а сесинден о сеси, э, ә сеслеринден ө сеси эмеле гелйяр. Эмма сеслерин лабиалланмагы хемме диллерде бир мензеш дэл. Меселем, рус дилинде дине ы ве а сеслери лабиалланып, у ве о сеслери эмеле гелйяр, эмма туркмен дилинде, малим болшы ялы, и, э сеслери хем лабиалланып, у ве ө сеслери-де эмеле гелйяр.

Юмшак кентлевугин херекети боюнча хем чекимлилер ики хили болуп билерлер. Эгер-де юмшак кентлевук актив херекете гелмэн, дамак бошлугынын ичине салланып дурса, ойкенден чыкян хова акымынын бир бөлеги бурун бошлугына гирип, дегишли чекимли сесе бурун резонаторынын эхенини гошяр. Шейле ёл билен эмеле гелен чекимли сеслере бурун чекимлилери, я-да назаллашан* (бурунлашан) чекимлилер дийилйяр. Шейле чекимлилер, мысал учин, поляк дилине, француз дилине хасиетлидир. Булар гадымы рус дилинде хем болупдыр. Эгер-де юмшак кентлевук актив херекет эдип, өз ужы билен дамагың арткы йүзүне диренип дурса, онда хова бурун бошлугына гечип билмейяр, дине агыз бошлугы билен чыкып гидйяр. Шейле ягдайда эмеле гелйән чекимли сеслере бурун резонаторынын эхени гошулмаяр. Шоңа гөрә-де бейле сеслер бурунлашмадык (назаллашмадык) сеслер, ягны сап сеслер боляр. Меселем, рус дилиндеки, туркмен дилиндеки чекимли сеслерин хеммеси сап сеслердир.

Шейлеликте, юмшак кентлевугин (кентлевук пердесинин) херекети боюнча чекимли сеслер ики топара: бурун сеслерине ве сап сеслере бөлүнйярлер.

Диймек, анатомия-физиологик тайдан чекимли сеслерин үч дүрли классификациясы бар: дилин херекети боюнча, додакларын херекети боюнча ве юмшак кентлевугин херекети боюнча.

* Лат. *nasus* — бурун > фр. *nasal* — назал, *nasalisation* — назализация — бурунлашмак.

Эмма чекимлилерин хәсиетлендирилиши мунуң билен тамамланмаяр.

Биз умуман сеслерин акустики тайдан хәсиетлендирилишини берен вагтымызда, акустик тайдан сеслер өзлериниң узынлыгы боюнча хем тапавутланярлар ве сесиң узынлыгы (довамлылыгы) ыргылдыларың довамлылыгына баглы боляр дийип айдыпдык. Сеслерин шу хәсиети дил сеслеринде хем йүзе чыкяр. Сес перделериниң ыргылдыларының довамлы я довамсыз болмагы нетижесинде чекимли сеслер узын (довамлы) хем болуп билйәрлер, гысга (довамсыз) хем болуп билйәрлер. Узын чекимлилер ве гысга чекимлилер, шейлеликте, бири-биринден мукдар тайдан тапавутланярлар: узын чекимлилерин артикуляциясы гысга чекимлилеринкиден довамлы боляр. Бу довамлылыгың абсолют мукдары геплейшин депгинине баглы боляр. Гысга чекимлилер редукциялашып (говшап), өзлериниң хил айратынлыкларыны йтирип, кәвагтларда дүшүп хем галып билйәрлер.

Чекимли сеслерин узынлыгы ве гысгалыгы кәбир диллерде, шол санда түркмен дилинде хем, сөзлери ве оларың грамматик формаларыны тапавутландыряр, ягны ики хили фонема хөкмүнде йүзе чыкяр. Шоңа гөрә, мысал үчин, түркмен дилинде элипбийде докуз саны харп билен (а, ә, э, о, ө, у, ү, и, ы харплары билен) белленйән чекимли сеслерин саны докуз дәл-де, он секиз хасап эдилмелидир. Ине шу ягдайы гөркезийән кәбир мысаллар: ат—а: т, ал—а:л, ак—а:к, баш—ба:ш, бакы—ба:кы, даш—да:ш, аш—а:ш, сач—са:ч, мо:лла-мо:лла:, а:ла—а:ла:, ял—я:л, яг—я:г, долы—до:лы, гол—го:л, гор—го:р, ой—о:й, ёк—ё:к, от—о:т, гөр—гө:р, йөр—йө:р, пил—пи:л, ит—и:т, бил—би:л, жык—жы:к, гыр—гы:р, якын (от якын)—якы:н, дул—ду:л, уч—у:ч, гурады—гу:рады, дур—ду:р, гүл—гү:л, чүв—чү:в, гер—ге:р, дүнийә (йүзүнде)—дүнийә: (жар этди). Узын-гысгалыгың шунуң ялы фонемалайын тапавуды бар диллерде, дүзгүн хөкмүнде, бу тапавут язувда белленйәр, чүнки ёкарда гетирилен мысаллардан гөрнүши ялы, меселем, гысга и билен узын и арасындакы тапавут (пил—пи:л) эдил и билен а арасындакы тапавут ялыдыр (ит—ат). Шонуң ялы хем, гысга а билен узын а арасындакы

* Узын чекимли сеси аңладян харпың ызына ики нокат гоюп чызарыс.

тапавут (бакы—ба:кы) а билен о арасындакыдан пес дэл-дир (ал—ол)*.

Чекимли сеслер барада ене-де бир зады беллэп гечмек гөрөк. Чекимли сесин көмеги билен богун эмеле гелйэр, меселем, *адам* сөзүнде ики саны чекимли сес (а) бар болса, шоңа лайыклыкда ол сөз ики богна бөлүнйэр (*а-дам*), *магарыф* сөзүнде үч саны чекимли сес бар болса, ол сөз шоңа лайыклыкда үч богна бөлүнйэр (*ма-га-рыф*). Кэбир ягдайларда ики саны чекимли сес янашык гелип, оларың хер бири өз хилини долы саклап, айры богун дөредип билер, мысал үчин, рус дилинде *зоология* сөзүнде ики саны о сеси янашык гелип, оларың хер хайсы бир богун дөредйэр (*зо-о-ло-ги-я*), *Саар* сөзүнде ики а сеси (*Са-ар*), *заика* сөзүнде а билен и сеси (*за-и-ка*), *прииск* сөзүнде ики и (*при-иск*) ве ш. м. Эмма шуңа меңзеш ягдайларда ики саны чекимли сес ики богны дэл-де, бир богны хем дөредип билйэр. Меселем, *ау, уа*. Шунуң ялы болуп, ики саны чекимли сесин бир богна бирикмегине *дифтонг*** ди-йилйэр.

Мешхур совет рус дилчиси академик Л. В. Щерба дифтонглары ики саны эсасы гөрнүше бөлйәрди: *хакыкы* (чын) *дифтонглар* ве *хакыкы дэл* (ялан) *дифтонглар*. Онуң айтмагына гөрә, хакыкы дифтонгларда чекимли элементлериң икиси хем бир меңзеш дартгынлы ягдайда бол-яр, икиси хем бир меңзеш айыл-сайыл эшидилйэр, икиси хем дең хукуклы боляр, эмма ики богна бөлүнмән, бир богунда дуряр. Шунуң ялы хакыкы дифтонглар, фонетик дерцевлериң гөркезмегине гөрә, өрән сейрек душ гелйэр-лер. Олар, меселем, латыш дилинде, немец дилиниң кэбир шивелеринде бар. Шейле дифтонглар карелия дилинде хем бар дийип чак эдйэрлер.***

Хакыкы дэл дифтонгларда болса чекимли элементле-риң дартгыны бир меңзеш болмаяр, оларың бири хас дартгынлы ве шоңа гөрә хас айыл-сайыл болуп, эсасы элемент, богун дөредижи элемент болуп дуряр, бейлекиси болса, дартгынлылығы ве айыл-сайыллығы аз болуп, бо-гун дөрөтмөйән элемент болуп дуряр.

* Бу барада серет: А. Аннануров. Түркмен дилиниң фонематик чекимлилери («Совет Түркменистаны» газети, 13-нжи май, 1951); *ене-де шол*. Фонематические долги́ты туркменского языка («Турк-менская искра» газети, 26-нжи май, 1951).

** Гр, dis — гоша; phtongos — сес.

*** Серет: М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику, 60-нжи сах.

Шулар ялы, чекимли элементлериниң бири өз хилини долы саклаян, бейлекиси болса говшаян (редукциялаш-ян) дифтонгларда хем ики хили ягдай болуп билйэр: ола-рын бирнэчесинде чекимлилериң биринжиси өз хилини саклап, икинжиси говшаяр, бирнэчесинде-де чекимлиле-риң икинжиси өз хилини саклап, биринжиси говшаяр. Шу-на лайыклыкда хем дифтонглар ики топара бөлүнйэрлер: *ашакланян дифтонглар ве ёкарланян дифтонглар*. Ашак-ланян дифтонг дийип долы чекимлиден, ягны богун дөред-йән чекимлиден башлап, говшак чекимлэ, ягны богун дө-ретмейән чекимлэ гечйән («ашак дүшйән») дифтонга айдылар, меселем, рус дилинде *ау* (пауза), *ай* (май, са-рай), немец дилинде *ei* (ein), *ai* (auch) ве ш. м. Ёкарлан-ян дифтонг дийип болса говшак чекимлиден башлап, долы чекимлэ гечйән («ёкары гаян») дифтонга айдылар, месе-лем, рус дилинде *я, е, ё, ю*, түркмен дилинде *ёк, вагт, Вас*.

Адатча дифтонгларда редукциялашан элемент хөкмүн-де гатнашян сеслер ашакдакылардыр: *у* сеси ве ондан эмеле гелен *в* сеси (түркмен дилинде *вели, әвмезек, ве-кил, Әнев*), *и* сеси ве ондан эмеле гелен *й* сеси.

Кәбир диллерде, меселем, немец дилинде дифтонглар айратын фонемалар гөрнүшинде йүзе чыкяр. Кәбир дил-лерде болса, меселем, рус дилинде, түркмен дилинде диф-тонглар ики саны янашык сесиң фонетик утгашмасы гөрнүшинде йүзе чыкяр.

Эгер-де ики саны чекимли сесиң бир богна бирикме-гине дифтонг дийилйән болса, бир чекимли сесиң бир бо-гунда болмагына *монофтонг** дийилйэр.

Булардан башга-да, үч саны чекимли сесиң бир бо-гунда болмагы хем мүмкинدير, меселем, хытай дилинде *йй, уай*, испан дилинде *йй, уай, уэй*. Шунуң ялы үч саны чекимли сесиң бир богунда утгашмагына *трифтонг*** ди-йип айдылар.

Дифтонглар ве трифтонглар барада дилчилериң ара-сында ялңыз пикир ёк. Биз ёкарда хақыкы ве хақыкы дәл дифтонглар хақында академик Л. В. Шербаның нукдай назарыны мысал гетирдик. Эмма, мысал үчин, бу меселә профессор А. С. Чикобаваның гарайшы башга хили. Ол хақыкы дифтонглар дийип ашаклаян дифтонглара айдыр***.

* Гр. *monos* — бир, *phthongos* — сес.

** Гр. *tri* — үч; *phthongos* — сес.

*** Серет: Проф. А. С. Чикобава. Введение в языкознание, часть I, М. 1953. 153-нжи сах.

Я-да болмаса, ынха, рус дилинде, Чикобаваның пикириче, дифтонглар бар, эмма А. А. Реформатскиниң айтмагына гөрә, дифтонглар рус дили үчин ят зат болуп дуряр*. Иесперсен дифтонглары үч саны өзбашдак топара бөлийәрди: ашакланын (fallende), ёкарланын (steigende) ве дечерленийн (schwebende) дифтонглар**.

Чекимсиз сеслер ве оларың классификациясы

Чекимсиз сеслерем хемме диллерде бар, эмма олар хем сан тайдан-да, хил тайдан-да хемме диллерде бир меңзеш дэлдир. Эгер, мысал үчин, түркмен дилинде *ң, ж* сеслери бар болса, булар рус дилинде ёк. Эгер рус дилинде *н—нь, л—ль, р—рь* ве башга-да шулар ялы гаты хем юмшак (палаталлашмаян ве палаталлашян) сеслериң арасында малы аңладыжы тапавут болуп, олар дүрли сеслер хасап эдилйён болса, түркмен дилинде чекимсизлериң бейле малы аңладыжы вариантлары ёк. Эгер-де түркмен дили, рус дили ялы диллерде *к* билен *х* айры-айры сеслер болуп дурян болса, француз дилинде буларың икиси-де бир сес хасап эдилйёр. Оңа гөрә чекимсиз сеслериң хем конкрет типлерини диңе айры-айры конкрет диллерде гөзден гечирмек болар. Эмма, шейле хем болса, хемме диллериң сеслерине дегишли умуы кануналайыкыклар бар, чүнки, биринжиден, сеслериң эсасында дурян умуы акустики канунлар хемме диллер үчин бирдир ве, икинжиден, сес органлары, геплейиш аппаратының анатомия-физиологик гурлушы хемме адамлар үчин, хемме жыңсларың, хемме халкларың ве миллетлериң векиллери үчин бир меңзешдир. Шейле болансон, дил сеслерини умуман сыпатландырмак үчин зерур эсаслар, умуы принциплер бар.

Чекимсиз сеслери сыпатландырмакык хем олары белли аламатлара гөрә дегишли топарлара бөлмек эсасында, ягны классифицирлемек эсасында гечирилйёр.

Озалы билен, чекимсиз сеслери умуы акустики нукдай назардан гөзден гечирелиң. Бизе мәлим болшы ялы, умуман сеслер хенден ве галмагалдан ыбарат боляр. Шуны биз дил сеслеринде хем гөрийәрис. Эгер дил сеслери сап оваздан ыбарат болса, онда олар чекимли сеслер гөр-

* Серет: А. А. Реформатский. Введение в языкознание, М. 1955, 156—157-нжи сах.

** Серет: Lehrbuch der Phonetik Leipzig; 1913; М. И. Матусевич Введение в общую фонетику, 61-нжи сах.

нүшинде йүзе чыкярлар. Эмма дил сеслери сап галмагалдан хем ыбарат болуп билйэр. Мунуң ялы сеслер хер хили чекимсиз дымык сеслер гөрнүшинде йүзе чыкяр. Булардан-да башга, дил сеслери галмагал билен хеңиң гарышмагындан, утгашмагындан хем эмеле гелйэр. Сеслериң артикуляциясы ве акустики хәсиети нукдай назарындан, бейле сеслере ачык сеслер дийилйэр. Шунуң ялы ачык чекимсиз сеслерде хем галмагал билен хеңиң утгашмагы ики хили болуп билйэр — оларың кәбирлеринде хең галмагалдан агдыклык эдйэр, кәбирлеринде болса галмагал хеңден агдыклык эдйэр. *Составында хең галмагалдан агдыклык эдйән сеслере сонорлы сеслер дийилйэр; галмагалы хеңден агдыклык эдйән сеслере болса, шол санда сап галмагалдан ыбарат сеслере-де (дымык чекимсизлере-де) галмагаллы сеслер дийилйэр.*

Шейлеликте, галмагалың ве хеңиң гатнашмагы боюнча (ягны акустики тайдан) чекимсиз сеслер ики топара бөлүнйэр: *сонорлы сеслер*, меселем, түркмен дилинде *м, н, ң, р, л, в, й* сеслери, рус дилинде *м, н, р, л, й* сеслери ве *галмагаллы сеслер*, меселем, түркмен дилинде *п, б, ф, т, д, с, з, ш, ж, ч, җ, к, г* сеслери ве башгалар, рус дилинде *п, б, ф, в, т, д, с, з, ш, ж, к, г* сеслери. Шу ерде «нәме үчин ачык *б, д, г* сеслери галмагаллы сеслер (хеңден галмагалы агдык сеслер) боляр-да, *б* сесинден эмеле гелйән *м* сеси, *д* сесинден эмеле гелйән *н* сеси, *г* сесинден эмеле гелйән *ң* сеси сонорлы сеслер (галмагалдан хеңи агдыклык эдйән сеслер) боляр?» диен совал гелип чыкяр. Догрудан-да *б* билен *м*, *д* билен *н*, *г* билен *ң* сеси бир ерде эмеле гелйэр, йөне буларың биринжиси эмеле геленде, өйкенден чыкян хова акымы агыздан чыкяр, икинжиси эмеле геленде болса, хова акымы бурундан чыкяр. Геп хем эдил шу соңкы ягдайдадыр: *б, д, г* сеслеринде дегишли галмагала сес перделеринде дөрөйән хең гошуляр. шоңа гөрә-де бу сеслер ачык сеслер боляр, эмма шейле хем болса, сес перделеринден гелип, бөвет ярылан вагтында гошулян хеңе гаранда, бу сеслериң хилини кесгитлейән галмагал агдык боляр. Сонорлы сеслер (*м, н, ң* сеслери) айдылан вагтында болса, бекленен бөвет ачылман, беклилизине дуруп, өйкенден чыкян хова сес перделерини херекете гетирип, бурундан чыкып дуряр. Шу себәпли-де гысга айдылян *б, д, г* сеслерине гаранда, довамлы айдылян *м, н, ң* сеслеринде хең галмагалдан агдык боляр ве олар сонорлы боляр. Бейлеки сонарлы (*р л, җ, в* сеслери ялы) сеслер-

де-де хең билен галмагалың мынасыбети шейледир, ягны оларда-да хең галмагалдан агдыкдыр.

Эййәм шу айдыланлардан гөрнүши ялы, чекимсиз сеслер дөрән махалында, богаздакы сес перделери ики хили ягдайда болуп, сеслериң арасында белли тапавут дөред-йәрлер. Қәбир сеслер дөрән вагтында, сес перделери херекет этмән, ягны бири-биринден арасы ачык ве дартгынсыз ягдайда болуп, шоңа гөрә-де титремән дуряр; қәбир сеслер дөрән вагтында болса, сес перделери бири-бири билен тапышып ве дартгынлы ягдайда болуп, хованың зарбы астында титреме херекетине гелйәр. Сес перделери херекетде болмадык махалында, чекимсиз сес дине дегишли бөветде (додакларда, дил ужунда ве башга ерлерде) дөрөйән галмагалдан ыбарат боляр, сес перделери херекет эден махалында болса, галмагалың үстүне сес перделериниң титремеги нетижесинде дөрөйән хең хем гошуляр. Шуна лайыклыкда, биринжи топар сеслере, ягны сап галмагалдан ыбарат сеслере дымык сеслер дийилйәр; икинжи топар сеслере, ягны галмагалың үстүне хең хем гошулып эмеле гелйән сеслере болса ачык сеслер дийилйәр.

Шейлелик билен, сес перделериниң херекети боюнча, я-да сес перделеринде эмеле гелйән хениң гатнашмагы (гатанч болмагы) боюнча, чекимсиз сеслер, хайсы ерде ве нәхили эмеле гелйәндиклерине гарамаздан, ики топара: дымык сеслере ве ачык сеслере бөлүнйәрлер. Меселем, *п, т, к, ф, с, ш, ч* ялы сеслере биз дымык сеслер диййәрис, себәби булар эмеле геленде, сес перделериниң арасы ачык болуп, олар асуда ягдайда дурярлар, титремейәрлер, шонунң үчин хем хең дөрөтмейәрлер; шейле болансоң бу сеслер өйкенден чыкян хованың додакларда (*п, ф*), дил ужунда (*т, с, ш, ч*), дил ардында (*к*) ве башга ерлерде дөрөйән сап галмагалындан ыбарат боляр. Эгер-де шулар ялы дымык сеслер айдылан вагтында, сес перделерини титреме херекетине гетирсек ве, диймек, шол титремеден эмеле гелйән хеңи ёкарда гетирен дымык сеслеримизе гошсак, онда шолара барабар гелйән ачык сеслер, ягны *б, д, г, в, з, ж, ж* сеслери эмеле гелер.

Диймек, чекимсиз сеслериң гатанч боюнча топарлара ики хили бөлүниши: а) физики тайдан (акустики тайдан) ве б) анатомия-физиологик тайдан бөлүниши бар. Акустики тайдан бөленимизде, биз сеслериң сап физики хәсиетини, хең билен галмагалың мынасыбетини гөз өңүнде тутярыс ве шу нукдай назардан сеслери сонорлылар ве

галмагаллылар диен ики топара бөлйәрис. Физиологик тайдан бөленимизде болса, биз геплейиш органларындан биринин, хут сес перделериниң херекет эдйәндигини-этмәйәндигини, ягны оларың хең дәрәдйәндигини-дәрәтмәйәндигини ве, диймек, сеслере хең гатанжының умуман гошуляндыгыны-гошулмаяндыгыны гөз өңүнде тутярыс ве шу нукдай назардан чекимсиз сеслери ачык сеслер ве дымык сеслер диен ики топара бөлйәрис.

Түркмен дилиниң фонетикасында чекимсиз сеслериң гатанч боюнча топарлара бөлүниши башгачарак гечирилйәр. М. Н. Хыдыров билен К. Бегенжовың «Түркмен дилиниң фонетикасы» диен китапчасында* хем, хәзирки окадылян университет курсларында хем түркмен дилиниң чекимсиз сеслерини гатанжы боюнча үч топара: 1) сонорлылар, 2) ачыклар, 3) дымыклар диен топарлара бөлйәрлер.

Бейле бөлмек, элбетде, догры дәл, чүнки мунда ики хили бөлүш (классификация) гаржашяр. Шоңа гәрә бу ерде, түркмен дилиниң фонетикасында хем умумы дил билиминде белленен дүзгүнлери уланмак герек. Эгер гүррүң сонорлылык хакында барса, онда бу үч топарың биринжиси (сонорлылар) бир топарда болар, икинжиси (ачыклар) ве үчүнжиси (дымыклар) болса галмагаллылар диен бейлеки топарда болар. Эгер гүррүң дымыклык-ачыклык хакында барса, онда ол үч топарың үчүнжиси (дымыклар) бир топарда болар, биринжиси (сонорлылар) ве икинжиси (ачыклар) болса ачыклар диен бейлеки бир топарда болар**.

Чекимсиз сеслер өйкенден чыкарылян хова акымынын ёлуида дүрли-дүрли бөветлериң (пәсгелчиликлериң) эмеле гелмеги нетижесинде дәрәйәрлер. Шоңа гәрә-де чекимсиз сеслери шол бөветлериң эмеле гелйән ерлери боюнча, ягны артикуляцияның орны боюнча хем дегйшли топарлара бөлмек боляр. Ол бөветлер ики органың, меселем, ики додагың, дил билен додакларың, дилиң дүрли бөлеклериниң кентлевүгиң дүрли ерлери билен, кичи дилиң улы дилиң арткы бөлеги билен, богаз пердесиниң дамагың арткы йүзи билен, богазың херекет эдйән бөлеклериң (сес перделериниң, пирамидал китирдевүклериң) би-

* Серет: Шол китапчаның 11—16-нжы сах., Ашгабат — 1948.

** Бу барада серет: А. А. Реформатский. Введение в языковедение, 133—144-нжи сах.

ри-бири билен арагатнашыга гирмеги нетижесинде эмеле гелйэр. Шу хили арагатнашыга гирйән ики органың бири адатча актив роль ойнаяр ве, бизиң ёкарда белләп гечимиз ялы, актив орган болуп дуряр, бейлекиси болса пассив роль ойнаяр ве пассив орган болуп дуряр. Шунда актив органы диңе мускулатуралы ве херекет эдйән (гымылдылы) орган хөкмүнде кесгитлемек догры болмаз. Элбетде, мускулатурасыз ве херекетсиз орган (дишлер; кентлевүк ялы орган) аткив роль ойнап билмез. Эмма мускулатуралы ве херекетли органларың-да мыдама актив орган ролуны ойнамагы хөкман дәлдир, чүнки оларың пассив орган ролуны ойнаян вагтлары хем аз болмаяр. Мысал үчин, дилиң арткы бөлеги ве кичи дил бири-бири билен дүрли хили арагатнашыга гирип, дүрли хили сес дөредип билйәрлер: улы дилиң арткы бөлеги актив орган хөкмүнде херекет эдип, кичи дил пассив орган болуп гаян вагтында, *агач, сагат* сөзлериндәки ялы *г* сеси эмеле гелйәр; кичи дил актив орган хөкмүнде херекет эдип, улы дилиң арткы бөлеги пассив орган болуп гаян вагтында болса, кәбир диллердәки ялы «пелтек» *р* сеси ве башга увуляр сеслер эмеле гелйәр.

Сесиң эмеле гелйән ерини (орнуны) беллемек үчин актив органы хем, пассив органы хем назара алмалы боляр, себәби, бир тарапдан, бир актив органың өзи бирнәче пассив орган билен, меселем, дилиң ужы дишлер билен, кентлевүк билен, дилиң арткы бөлеги кентлевүгин дүрли ерлери билен, ашақы додак ёкаркы додак билен, ёкаркы алындишлер билен, арагатнашыга гирип билйәр ве, бейлеки тарапдан, бир пассив орган билен бирнәче актив орган, меселем, ёкаркы алындишлер билен ашақы додак, дилиң ужы, арагатнашыга гирип билйәр*. Шу ягдайлар эсасында, чекимсиз сеслер өзлериниң эмеле гелйән ерлери (орунлары) боюнча шейле топарлара бөлүнйәрлер:

*Билабиал** сеслер* (гоша додак сеслери). Бейле сеслер ики додагың япылып-ачылмагы я-да бири-бирине якынлашмагы нетижесинде дөрөйәрлер, меселем: *б, п, м* сеслери, түркмен дилиндәки *ф* (*үфле, түфле, чүфлемек*), *в* (*вели, вака, ховуз*) сеслери;

*Лабидодентал*** сеслер* (диш-додак сеслери). Бейле

* Серет: А. А. Реформатский. Введение в языкознание, 139-нчы сах.

** Лат. bi — ики; labialis — додак...

*** Лат. labium — додак; dens (dentis) — диш.

сеслер ашақы додагың ёкаркы алындишлере якынлашмагы нетижесинде дөрейёрлер, меселем: рус дилиндэки *ф* сеси (*фамилия, февраль, Фадеев*), *в* сеси (*Владимир, Василий, вилка, волк*);

Дил уяғы сеслери. Булар хем, өз нобатында, дилин ужуның барян ерлерине гарап, бирнэче топара бөлүнёрлер:

а) *Диш сеслери.* Булар дилин ужуның ёкаркы алындишлере диренмеги я-да якынлашмагы нетижесинде дөрейёрлер, меселем, рус ве түркмен диллериндэки *с, з* сеслери, рус дилиндэки *л, т, д* сеслери; буларың ичинде *с, з* сеслери хем, дил ужуның якынлашян ерине гөрэ, ики хили боляр: түркмен дилиндэки ялы диш ара сеслери (интердентал сеслер) (*сессиз, вызылды*) ве рус дилиндэки ялы диш дүйби сеслери (постдентал сеслер) (*зазубрить, ссадина*);

б) *Альвеоляр сеслер* (алынкы кентлевүк сеслери). Булар дилин ужуның ёкаркы алындишлерин дүйбүнден ёкарага галып, альвеолалара (я-да алынкы кентлевүге) диренмеги я-да якынлашмагы нетижесинде дөрейёрлер, меселем: *ш, ж, ч, џ, р* сеслери, инлис дилиндэки *t, d, n* сеслери (*table, telephone, dandy, debit, not, new*);

Дил орта сеслери. Булар дилин орта бөлегинин ортакы кентлевүге диренмеги я-да якынлашмагы нетижесинде дөрейёрлер. Рус ве түркмен диллеринде буларың бизе ин көп душ гелйэни *й* (*j*) сесидир (*йолка, йама, йагты, йылан*). Эмма кэбир диллерде дил орта сеслеринин башга түйслүлери-де душ гелйэр, меселем: немец дилиндэки «*ich-laut*» (*ich, mich, nicht*); азербайжан дилиндэки *к, к* сеслери (*күл, күл**); кэбир диллерде дил ортасында эмеле гелйэн назал, латерал** сеслер хем бар;

Дил арды сеслери. Булар дилин арткы бөлегинин актив херекет этмеги нетижесинде эмеле гелйэрлер. Дилин бу бөлеги ёкары галып ве шонуң билен бирликде өнрэге сүйшүп, ортакы (гаты) кентлевүге якынлашып я-да диренип билйэр. Ол ёкары галып, арткы (юмшак) кентлевүге-де, хас ыза чекилип, кичи диле-де якынлашып я елмешип билйэр. Дилин арткы бөлеги гаты ыза чекилип, дамагың йүзи билен хем тапышып билйэр. Дил ардының шу хили

* Серет: Сравнительная грамматика русского и азербайджанского языков. Изд-во АГУ им. С. М. Кирова. Баку — 1954, 13-нжи, 14-нжи сах.

** Лат. *lateralis* — гапдал, тарап.

херекетлерине лайыктыкда, дил арды сеслери хем дүрли хили боляр, меселем:

а) дил арды — орта кентлевүк сеслери: *х* (хетты), *к* (к этому, кекирдек), *г* (ГТО, гәгирмек), *ң* (иңрик);

б) дил арды — арткы кентлевүк сеслери: *х* (смех, мах-мал), *к* (кот), *г* (год), *ң* (нем. sang, инл. ing);

в) дил арды — кичи дил сеслери (чуң сеслер): *х* (өзбекче хана), *к* (кагыз), *г* (гара, гыз), *ң* (гаңца);

г) дил арды—дамак сеслери (*фарингал** сеслер): *х*** (Ахал, халы), немец дилинде Nauch-Laut дийилйән *h* сеси (Held — гахрыман, Freiheit — азатлык).

*Увуляр*** сеслер.* Бу сеслер кичи дилиң актив орган хөкмүнде херекет этмеги нетижесинде эмеле гелйәрлер, меселем, француз дилинде уланылян «пелтек» *p* (R) сеси кичи дилиң титремегинден хасыл боляр. Эмма ол титре-мән, йөне дил ардына якынлашып я елмешип, дил арды сеслерине меңзешрәк зарплы ве сүйкеш сеслери-де эмеле гетирип билйәр (*к, г, х* сеслерине меңзешрәк).

Богаз сеслери. Бу сеслер өйкенден чыкян хова акымы богаздакы сес ышгалаңындан геченде дөрөйән галмагал-дан хасыл болярлар. Богазда зарплы сес эмеле гелип бил-йәр. Бу сес хемме бейлеки зарплы сеслер ялы, япык сес перделериниң хованың зарбы билен ырымгагындан хасыл боляр. Шу сес арап дилинде айратын фонема хөкмүнде уланыляр ве элипбийде хемзе беллиги билен алапатлан-дырыляр. Бу сес дымык сес болуп, хич вагт ачыга өврү-лип билмейәр, чүнки бу сеси эмеле гетирен махалында, сес перделери галмагал дөрөдижи орган хөкмүнде херекет эдип, шол вагтың өзүнде титреме херекетини амала ашы-рып билмейәр ве хең дөрөтмейәр. Бу сес кәбир башга дил-лерде хем йүзе чыкяр. Мундан-да башга, сес ышгалаңын-да сүйкеш сесин хем эмеле гелмеги мүмкин, эмма онун дилде уланылян ери гаты аз душ гелйәр.

Өзлериниң эмеле гелйән ерлери боюнча, ягны өйкен-ден чыкян хова акымының угрунда дөрөйән бөветлерин

* Гр. pharynx (pharyngos) — дамак (русча: зёв).

** М. Н. Хыдыров билен К. Бегенжов муңа богаз сеси дийип ат берйәрлер (серет: «Түркмен дилиниң фонетикасы», 15-нжи сах.). Эмма богаз терминини *гортань* (larynx) манысында улансаң (Хыды-ров билен Бегенжов хем, биз хем оны хут шол маныда уланярыс), онда бу сесин богаза дахылы ёкдур. Ол дамак сесидир, ягны *ла-рингал* сес дәл-де, *фарингал* сесдир.

*** Лат. uvula — кичи дил.

ери боюнча, чекимсиз сеслер эсасан ине шу ёкардакы топарлара бөлүнйәр.

Соңра, сеси эмеле гетирйән бөведиң (пәсгелчилигиң) хем эсасан ики хили ягдайда болмагы мүмкин. Додакларда эмеле гелйән бөведи алып гөрелиң. Меселем, *п, б* сеслери эмеле гелен вагтында, бу бөвет шейле боляр: илки додаклар юмлуп, өйкенден гелйән хованың ёлы багланяр; соңра шол хованың берйән аграмына додаклар зарп билен ачыляр ве шол зарплы ачылмагың нетижесинде дөрөйән галмагал, сес перделери херекет этмедик вагтында, *п* сеси ялы эшидилйәр, сес перделери херекет эден вагтында болса, *б* сеси ялы эшидилйәр. Эмма *ф, в* сеслери эмеле гелен вагтында, бу бөвет башга хили боляр: ики додак бири-бирине якынлашяр, эмма юмулмаяр; бири-бирине якын гелен додакларың арасында даражык ышгалан эмеле гелйәр; өйкенден гелйән хова акымы шол ышгалаңдан чыкан вагтында, додаклара сүйкенип гечйәр ве шол сүйкенмәниң нетижесинде галмагал эмеле гелип, дымык *ф* (сес перделери херекетсиз вагтында) я-да ачык *в* (сес перделери херекет эден вагтында) ялы эшидилйәр. Шу ики хили ягдайы хемме бейлеки бөветлерде-де (дил билен дишлер арасында, дил билен кентлевүк арасында ве башга ерлерде дөрөйән бөветлерде-де) гөрмек боляр. Шоңа гөрә, сеслери дөрөйән дүрли бөветлериң хәсиети боюнча хем, ягны артикуляцияның хили боюнча, чекимсиз сеслер бирнәче топара бөлүнйәрлер: *зарплы сеслер* (*б, п, т, д, к, г* хем башгалары), *сүйкеш сеслер* (*фрикатив сеслер*) (*ф, в, с, з, ш, ж, х* хем башгалары), *титрейжи сеслер* (*р*), *гапдал сеслери* (*л*), *бурун сеслери* (*м, н, ң*), *гошма сеслер* (*ч, ж, ц*) ве башгалар.

Бизиң ёкарда белләп гечишимиз ялы, сес органларының ишлемеги нетижесинде сеслериң дөрөмегине, я-да, башгача айданымызда, геплейиш органларының дил сеслерини өндүрмәге гөнүкдирилен ишине сес артикуляциясы дийилйәр. Сеслериң эмеле гелшине сын эден вагтында, хер бир сесиң артикуляциясының үч саны фаза (я-да пурсата) бөлүнйәндигини гөрмек боляр:

1) Озалы билен, геплейиш органлары өңки ягдайыңдан айдылжак болунян сесиң артикуляциясы үчин талап эдилйән ягдая гечйәрлер («ише уграярлар»); сес артикуляциясының шу биринжи фазасына я-да пурсатына *экскурсия** дийилйәр;

* Лат. *excursio* — өңе чыкма, чыкыш этмө.

2) артикуляция эдйән органларың биринжи фазада кабул эден ягдайы аздан-көпден белли бир вагт довам эдйәр, сакланяр; шунуң өзи сес артикуляциясының икинжи фазасы боляр ве оңа *сакланыш* дийип ат берилйәр (русча: *выдержка*);

3) дегишли сесиң айдылмагы билен, я-да дегишли сес айдылан бадына, артикуляция эдйән орган биринжи фазада кабул эден ягдайындан айрылып, ызына гайдяр, башга ягдая гечйәр («ишден чыкяр»); шунуң өзи артикуляцияның үчүнжи фазасы боляр ве муңа *рекурсия** дийип ат берилйәр.

Артикуляцияның шу үч фазасы нукдай назарындан биз зарплы сеслер билен фрикатив сеслер арасында шейле тапавуды гөрийәрис. Зарплы сеслериң артикуляциясында биринжи фаза (*экскурсия*) дегишли органларың япылмагындан, үчүнжи фаза (*рекурсия*) болса оларың зарплы ачылмагындан ыбарат боляр. Шоңа гөрә зарплы сеслериң артикуляциясының биринжи фазасына (*экскурсиясына*) *имплозия*** дийилйәр, үчүнжи фазасына (*рекурсиясына*) болса *эксплозия**** дийилйәр. Мысал үчин, *п, б* сеслери эмеле геленде, имплозия (япылма) ве эксплозия (ачылма) ики додак арасында боляр; дүрли хили *т, д* сеслери эмеле геленде, ол процеслер дил ужы билен ёкаркы алындишлер я-да альвеолалар арасында боляр; *к, г* сеслериң дүрли вариантлары эмеле геленде, эксплозия ве имплозия процеслери дилиң арткы бөлеги билен кентлевүгиң ортакы я арткы бөлеги арасында боляр. Зарплы сеслериң икинжи фазасы (*сакланышы*) адатча гысга боляр. Эгер-де сакланыш узалдылса, узын чекимсиз сес эмеле гелйәр. *Эмма, хаммам, Анна, аррык, Лоллук, поддержка, оттянуть, оккупация, агглютинация, аббат, оппозиция* ялы сөзлерде гелйән гоша харпларың (*мм, нн, рр, лл, дд, тт, кк, гг, бб, пп*) асылетинде хер бири бир сеси дәл-де, хер икиси бир сеси, йөне узак сеси аңладяр****.

Фрикатив (сүйкеш) сеслер эмеле гелен вагтында болса, *дегишли органлар япылмаярлар-да, диңе бири-бирине якынлашярлар*. Бу ерде артикуляцияның биринжи фазасы (*экскурсиясы*) имплозия (япылма) гөрнүшинде болман.

* Лат. *recursio* — ыза гачма, аркан гайтма, гайра тесме.

** Лат. *implosio* — япма.

*** Лат. *explosio* — шаркылладып ачма.

**** Серет: А. С. Чикобава. Введение в языкознание, ч. I. 155-нжи сах.

дегишли органларын бири-бирине якынлашмасы, даражык ышгалаң эмеле гетирмеси гөрнүшинде боляр. Ёкар-да гөркезишимиз ялы, хованың шу даражык ышгалаңдан сүйкенип гечмеги дегишли галмагалы эмеле гетирйәр (ф, в, с, з, ш, ж, х). Шунуң үчин-де шейле ёл билен дөрейән чекимсиз сеслерә *фрикатив** сеслер я-да *спирант-лар*** дийилйәр. Фрикатив сеслерин артикуляциясынын икинжи фазасы зарплыларыңка гаранда узак боляр, шо-на гөрә фрикатив сеслер зарплы сеслерден өзлеринин узаклыгы билен тапавутланярлар.

Йөнекей зарплы ве фрикатив сеслерден башга-да, көп диллерде чылшырымлы сеслер боляр. Булара гошма сес-лер я-да *аффрикатлар**** дийип ат берилйәр. Меселем, рус дилинде *ц, ч* сеслери, түркмен дилинде *ч, ж* сеслери, немец дилинде (*ц*) (*пф*) сеслери ве башгалар. Мунуң ялы сеслерин артикуляциясынын биринжи фазасы зарплы се-син артикуляциясынын биринжи фазасы ялы боляр, үчүн-жи фазасы болса фрикатив сесин артикуляциясыныңкы ялы боляр. Мысал үчин, *ч* сесини алып гөрсек, онуң арти-куляциясынын биринжи фазасы зарплы *т* сесиниң арти-куляциясынын биринжи фазасы ялыдыр, ягны *ч* сеси ай-дылжак боланда, *т* сеси айдылжак боландакы ялы, дилин ужы илки билен ёкаркы алын дишлерин дүйбүне я-да альвеолалара диренйәр-де, шол ерде япык (бекли) бөвет эмеле гетирйәр. Эмма *ч* сесиниң артикуляциясынын үчүн-жи фазасы фрикатив *ш* сесиниңкы ялыдыр. Дымык *ч* се-синиң ачык варианты болан *ж* сесинде хем, эдил дымык *т* билен *ш* сеслериниң артикуляция фазаларынын гошу-лышы ялы, ачык *д* билен *ж* сеслериниң артикуляциялары гошуляр. Бейлеки чылшырымлы сеслерин эмеле гелши хем эдил шунуң ялыдыр. Схематик суратда бу процесси шейле аңлатмак болар:

$ч = т + ш; ж = д + ж; ц = т + с; (дз) = д + з; (пф) = п + ф.$

Элбетде, *ч, ж* ве бейлеки чылшырымлы сеслер йөнекей сеслерин механики гошулмасы, йөнекей суммасы дәлдир, белки органики бирикмесидир. Мысал үчин, түркмен ди-линде *атса, гитсе, тутса* ялы сөзлерде *т* билен *с* сеси яна-шык гелйәр, эмма булар чылшырымлы *ц* сесине өврүлме-

* Лат. *fricare* — сүйкенмек, сүртенмек.

** Лат. *spirantis* — «үфлейән».

*** Лат. *affricare* — сүрүп, ёнуп же ис гетирмек.

йәрлер; түркмен дилинде «тс» бар, эмма *ц* ёк. Шонун ялы хем, рус дилинде (башга диллерден гечен *Джон, Джеймс, джем, джунгли* ялы сөзлерде ве *поджарый, поджилки, поджелудочный, поджечь, поджигатель* ялы *под* префигкси билен башланян аз санлы рус сөзлеринде) «дж» бар, эмма түркмен дилиндеки ялы *ж* сеси ёк.

Чекимсиз сеслериң артикуляциясының хили нукдай назарындан, ягны бу сеслери дөредйән бөветлериң хәсиети нукдай назарындан гаранда, сонорлы *л, р, м, н, ң* сеслериниң айратынлыгы хакында дуруп гечмек герек. Артикуляцияның биринжи фазасы (экскурсиясы) боюнча, бу сеслер зарплы сеслери яда саяр. Бу сеслер дөредиленде хем, бейлеки зарплы сеслер дөредилендеки ялы, геплейиш аппаратының белли органлары арасында беклениш хәсиетли бөвет эмеле гелйәр. Мысал үчин, *л* сесиниң артикуляциясының биринжи фазасында дилиң уҗы ёкаркы алын-дишлериң дүйбүне (я альвеолалара) диреньяр, *р* сесиниңкиде—дилиң уҗы гаты кентлевүге диреньяр, *м* сесиниңкиде, эдил *б* сесиниңкидеки ялы, ики додак юмуляр, *н* сесиниңкиде, эдил *д* сесиниңкидеки ялы, дилиң уҗы ёкаркы алын дишлериң дүйбүне диреньяр ве *ң* сесиниңкиде, эдил *г* сесиниңкидеки ялы, дилиң арды кентлевүгин ортасына я ардына диреньяр.

Шейлеликте, артикуляцияның биринжи фазасы боюнча, бу сеслер хем зарплылар билен кысымдаш сеслердир. Оңа гөрә булары (*л, р, м, н, ң* сеслерини) зарплы сеслер билен ве аффрикатлар билен бирлешдирип, оларың хем-месине *япылыш* (беклениш, багланыш) сеслери дийип ат бермек боларды (русча *смычные, затворные* терминлери билен деңешдир). Бу сеслериң (*л, р, м, н, ң* сеслериниң) айратынлыгы, оларың зарплы сеслерден ве аффрикатлардан тапавуды болса шундан ыбаратдыр:

л сеси эмеле геленде, дилиң уҗы ёкаркы алындишлере (я альвеолалара) барып дирененден сон, бейлеки зарплы сеслерде болшы ялы, хованың зарбына бөвет ярылмаяр, дилиң уҗы барып диренен еринде дуяр, эмма дилиң бир гапдалы (я ики гапдалы хем) ашак салланяр ве дилиң шол ашак салланан гапдалы билен овурт арасында (яңагың ич йүзүнде) ышгалаң галып, хова акымы шол ышгалаңдан чыкып гидйәр. Шоңа гөрә-де, *л* сесине гапдал сеси я-да *латерал** сес дийип ат берйәрлер. Дилиң ашак

* Лат. *lateralis* — гапдал.

салланан гапдалы билен овордың (ягны яңагың ич йүзү-нин) арасында эмеле гелйән ышгалаңдан хованың чыкышына гаранында, *л* сеси фрикатив сесе меңзейәр. Бейлеки фрикатив сеслер эмеле геленде болшы ялы, *л* сеси эмеле геленде хем, артикуляцияның икинжи фазасы хас довамы боляр. Шоңа гөрә, *ф, с, ш, х* ве бейлеки фрикатив сеслер ялы, *л* сесини хем узак айтмак боляр.

р сеси эмеле геленде, дилиң ужы кентлевүге диренмек билен титреме херекетине гелйәр. Титремәнің нетиже-синде, дилиң ужы кентлевүкден сыпып, ене-де она дире-нип дуряр. Ол кентлевүге диренен вагтында, хованың ёлы бекленйәр, ондан сыпан вагтында болса, хованың ёлы ачыляр. Зарплы сеслер (*п, т, к, б, д, г* ве башгалары) дөрәнде, дегишли бөвет бир гезек бекленйәр, бир гезек хем ачыляр, эмма *р* сеси дөрән вагтында, бөвет бирнәче гезек япылып-ачыляр. Бизин түркмен ве рус диллеринде адатча уланын *р* сесимиз дилиң (улы дилиң) ужуның титремеги нетижесинде эмеле гелйәр (*гара, аррык, гарры, сар, рыба, буря, сыр* ялы сөзлердәки *р*). Эмма кәбир дил-лерде ве кәбир ягдайларда башга актив органларын тит-ремеги нетижесинде дөрәйән *р* хем боляр. Меселем, фран-цуз дилинде кичи дилиң титремеги нетижесинде дөрәйән увуляр *р* сеси барада биз ёкарда эййәм айдыпдык. Мун-дан башга-да, додакларын титрәп, юмлуп-ачылып дурма-гы нетижесинде *р* сесине меңзеш сес эмеле гелйәр. Мысал үчин, түркменлер овлак-гузыны (гоюн-гечини) чагыран-ларында, шунуң ялы додак титретме сесини чыкарылар. Русларда ве башга халкларда йөрәп барян ябыны саклан-ларында, шейле сес эдйәрлер. Шулар ялы сеслерин хем-месине титрейжи сеслер я-да *вибрантлар** дийип ат бер-йәрлер. Бу вибрантларын ичинде көп душ гелйәни, элбет-де, улы дилиң ужунда дөрәйән *р* сесидир. Гөршүмиз ялы, *р* сесиниң артикуляциясы бейлеки чекимсиз сеслеринки-ден хас чылшырымлыдыр. Шоңа гөрә, чагалар бу сеси айтмагы бейлеки сеслерин хеммесинден гич өврәйәрлер ве кынлык билен өзләшдирйәрлер, көп вагтлап *р* ерине *л* (я-да *г*) айдып гезйәрлер.

м, н, ң сеслериниң артикуляциясының айратынлыгы болса шундан ыбарат: бу сеслер эмеле гелен вагтында, дегишли бөвет бекленйәр-де, шол беклилизине дуряр, ачылмаяр, өйкенден гелйән хова акымы болса бурундан

* Лат. *vibrantis* — титрейжи.

чыкып гидйәр. Шона гөрә булар бурун әхеңи билен айдылар, шол себәпли хем булара бурун сеслери я-да *назал** сеслер дийип ат берйәрлер. Диймек, артикуляцияның хәсиети, сеси эмеле гетирмегиң усулы боюнча, буларның үчүси хем бир меңзеш сеслердир. Буларның арасындагы тапавут болса дегишли бөведиң (япылманың) дөррейән ери билен багланышыклылыкта эмеле гелйән агыз резонансының нетижесидир. Эгер бөвет (япылма) *б* сеси айдылан ерде (иңи додак арасында) эмеле гелсе, агыз резонансы *м* әхеңини берйәр; эгер ол *д* сеси айдылан ерде (дилиң ужы билен ёкаркы алындишлериң я-да альвеолаларың арасында) эмеле гелсе, агыз резонансы *н* әхеңини берйәр ве ол бөвет *г* сеси айдылан ерде (дилиң арткы бөлеги билен кентлевүк арасында) эмеле гелсе, ол резонанс *ң* әхеңини берйәр.

Физиологик тайдан чекимсиз сеслериң хәсиетлендирилиши ве топарлара бөлүниши (классификациясы) эсасап шейледир:

- 1) бөветлериң эмеле гелйән ерлери боюнча,
- 2) сес перделериниң ишлейши боюнча (хеңиң гатнашмагы боюнча) ве
- 3) сеслери дөретмегиң усулы боюнча (бөветлериң эмеле гелшиниң хәсиети боюнча).

Шу айдыланларның эсасында түркмен ве рус диллеринде уланылан эсасы чекимсиз сеслери (фонемалары) 43-нжи сахыпадакы таблицада гөрмек болар.

Ёкарда айдыланлардан гөрнүши ялы, чекимсизлери хәсиетлендирмек үчин көп затлары назара алмалы боляр. Эмма булар-да энтэк хеммеси дәл.

Биз ёкарда назал сеслер дөрән вагтында, хова бурундан чыкяр дийип айтдык. Мунуң себәби нәме? Нәме үчин ол сеслер айдыланда, хова бурундан чыкяр-да, башгалары айдыланда, агыздан чыкяр? Мунуң бейле болмагы кентлевүк пердесиниң херекетине баглыдыр. Эгер геплейшин бу актив органы херекетсиз халда болуп, ашаклыгына, дамагың ичине салланып дурса, онда өйкенден чыкян хова акымы үчин бурун бошлугына гирмәге ёл ачык боляр. Эмма ол херекете гелип, дамагың сырт йүзүне диренип дуруберсе, онда хова бурун бошлугына гечип билмейәр. Шейлеликте, кентлевүк пердесиниң гатнашмагы боюнча чекимсиз сеслер иңи түйсли боляр (иңи топара бөлүнйәр):

* Фр. *nasal* < лат. *nasus* — бурун.

Рус ве түркмен дилинде уланылган эсасы чекимсиз сеслерин
таблицаасы

Хе- нин ве галмага- лын гатнаш- магы хем-де артикуляциянын хили боюнча	Хе екет эдйән орган боюнча	дудак сес- лери		дил сеслер			уулар сеслер	дамак сеслери
		билабиал сеслер	лабиоден- тал сеслер	дил ужу сеслери	дил орта сеслери	дил арды сеслери		
галма- галлы сеслер	ды- мык сес- лер	зарплы сеслер	п		т		к	
		сүйкеш сеслер	ф ¹	ф ²	с, ш		х ³	
		гошма сеслер			ч, ц			
	ачык сес- лер	зарплы сеслер	б		д		г	
		сүйкеш сеслер	в ¹	в ²	з, ж	й	ғ	х ⁴
		гошма сеслер			ж			
со- норлы сес- лер	бурун сес- лери	м		н		ң		
	гапдал сес- лери			л				
	титрейжи сеслер			р			Р	

Белликлер:

1) Билабиал ф¹, в¹ түркмен дили үчин хәсиетлидир (үфлемек, векил). Лабиодентал ф², в² болса рус дили үчин хәсиетлидир (фа-миллия, волк).

2) Дил арды, дымык фрикатив х³ рус дили үчин хәсиетлидир (хороший, махорка). Бу сес түркмен дилинде аз уланылар.

3) Ачык, фрикатив (сүйкеш) дамак сеси болан х⁴ түркмен дили үчин хәсиетлидир (халы, ахаллы, баха).

1) *бурун сеслери* (назал сеслер) — *м, н, ң* ве буларың дүрли вариантлары; 2) *сап сеслер* — *п, б, ф, в, т, д, с, з, ш, ж, ч, җ, ц, к, г, х* ве башгалары.

Кәбир диллерде, мысал үчин, рус дилинде, палатализация ве веляризация диен процеслер болуп, оларың улы әхмети бар.

*Палатализация** — юмшамак, сесиң юмшаклашмак процесидир. Бу процес, сесиң эсасы артикуляциясы билең бир хатарда, дилиң орта бөлегиниң гаты (ортакы кентлевүге якынлашмагыңдан ыбаратдыр. Дилиң орта бөлеги гаты кентлевүге якынлашса, резонатор дараляр ве чекимсиз сесиң юмшаклыгыны хәсиетлендирйән хең белентленйәр. Дил ортасында эмеле гелйән сеслерден башга, хемме чекимсиз сеслер палаталлашып билер. Дил ортасында дөрейән сеслер үчин болса (*й, и*) палаталлык эсасы артикуляциядыр. Оңа гөрә *палатал сес* диен термин билең *палаталлашан сес* диен термин арасында тапавут гоюляр. Палатал сеслер — умуман дилиң орта бөлеги билең гаты кентлевүк арасында дөрейән сеслердир. Палаталлашан сеслер болса — дилиң ортасыңдан башга дүрли ерлерде эмеле гелйән, эмма дилиң орта бөлегиниң ёкары галыш процесини (яғны палаталлашма процесини) гошмача кабул эдйән сеслердир. Меселем, рус дилинде *стенъ, дробъ* сөзлериндәки *п, б* сеслери додакларда эмеле гелйәрлер, эмма шунуң билең бир вағтда палаталлашма процесини хем кабул эдйәр (*суп, буря* сөзлериндәки палаталлашмадык *п, б* сеслери билең деңешдир).

*Веляризация*** — «гатылашмак» процесидир. Бу процес—дилиң арткы бөлегиниң арткы кентлевүге якынлашмагыңдан ыбаратдыр. Бу процес хем чекимсиз сеслерин (дил арды сеслеринден башгаларының) эсасы артикуляциясына гошмача хөкмүнде йүзе чыкяр. Бу процес сесиң хәсиетли хеңини ве галмагалыны песелдйәр.

Палаталлашма ве веляризациялашма нетижесинде йүзе чыкян тапавут бир фонеманың дүрли реңки, әхеңи хөкмүнде-де болуп билйәр, ики хили дүрли фонема хөкмүнде хем болуп билйәр. Рус дилинде шу тапавудың фонемалык хәсиети бар, яғны бир сесиң палаталлашан ве веляризациялашан (яғны «юмшак» ве «гаты») варианты-

* Лат. *palatum* — гаты (орта) кентлевүк.

** Лат. *velum palati* — кентлевүк пердеси арткы кентлевүк *velaris* — юмшак кентлевүк...

нын хер бири маны тапавутландырмак үчин хызмат эдип, рус дилинин сес системасында өзбашдак бирлик болуп дуряр, меселем: *конь* (ат) ве *кон* (бир дөв оюн), *кровь* (ган) ве *кров* (жай), *мель* (сай) ве *мел* (хек), *ударь* (ур) ве *удар* (көтек) ве ш. м. Эмма түрки диллерде гатылыгын-юмшаклыгын бейле хәсиети, маны тапавутландырмак хәсиети ёк. Мысал үчин, түрк дилинде *буз* ве *буз* сөзлери бар. Бу сөзлериң биринжисиндәки з юмшак айдылар, икинжисиндәки з гаты айдылар. Бу ики з арасында акустики ве артикуляцион тапавут бар, эмма бу тапавут маны аңлатмак үчин хызмат этмейәр. Түрк дилинде бу ики сөзи тапавутландырмак үчин чекимли *у* ве *у* сеслери хызмат эдйәр, олардакы з сесиниң гатылык-юмшаклык тапавуды болса шу чекимлилериң тәсири астында, ягны сап фонетик себәплере гөрә дөрәйәр*.

Кәбир диллерде сеслериң эсасы артикуляциясына богазда болян процеслер, богаз артикуляциясы хем гошулар. Ол процеслериң бир гөрнүши шейле: ағызда болян бекленме билен бирликде, сес перделери дартгынлашмаздан, перделер арасындакы ышгалаң дараляр; шунуң нетижесинде болса, ағыздакы бөвет ярыланда, хөва сес перделерине сүйкенип гечйәр, диймек, ағызда ярылма, богазда-да сүйкенме (фрикация) процеси боляр. Шол сүйкенмәниң нетижесинде «чавуш» сеси, «həh» сеси (h) эмеле гелйәр. Оңа гөрә, зарплы сеслериң ве кәбир диллерде аффрикатларын хем эсасы әхеңине сес перделеринде болян сүйкенмәниң әхеңи (h әхеңи) гошулар. Шу процес хәсиетли диллерде *п, т, к, б, д, г, ц, ч, ж* ялы сеслериң ерине *пh, th, kh, bh, dh, gh, ñh, ch, jh* ялы сеслер эшидилйәр ве шейле сеслере *аспиратлар*** дийип ат берйәрлер.

Богазда болян процеслериң башга бир гөрнүши шейледир: ағызда эмеле гелйән бекленме билен бирликде, богаздакы сес перделеринде-де бекленме дөрәйәр, ягны ики ерде «гапы япылар»; ағыздакы бөвет өйкенден гелйән хованың зарбына дәл-де, богаздан ёкарда галан хованың зарбына, ағыз мускулатурасының аграм салмагы нетижесинде ярылар, шунуң билен бир вагтда диен ялы богаздакы бөвет хем ярылар. Шейлеликде, ики бекленме (бөвет) бирден диен ялы ярылып, гошатүпеңиң ики гөзү-

* Серет: Э. В. Севортян. Фонетика турецкого литературного языка. Изд-во АН СССР. Москва, 1955, 22-нжи сах.

** Лат. *aspirare* — дем алмак.

ниң хем бирден гөчүшини яда саяр. Ярылышларын шу хәсиети хем дегишли сеслерде шөхлеленйәр, ағыздакы бөведиң ярылмағындан эмеле гелйән әхениң (*п, т, к* ве ш. м.) үстүнә боғазда эмеле гелен бөведиң ярылмағы нетижесинде дөрөйән әхең (транскрипцияларда көпләнч ? нышаны билен белленйән сесиң әхени) гошуляр. Шона гөрә, *п, т, к, ц, ч* сеслериниң ерине *п?, т?, к?, ц?, ч?* ялы сеслер эшидилйәр. Бу сеслер кавказ диллери үчин хәсиетлидир ве шейле сеслере *абруптивлер** дийип ат берйәрлер.

Геплейиш сеслериниң хер бирини айры-айрылыкда алан вагтында, оларың сыпатлары ве хәсиетлендирилиши эсасан шейледир ве шу эсасда хер бир сеси долы хәсиетлендирмеги башармак гереkdir. Меселем, чекимли сеслерден *у* сесини алып гөрелиң. Бу нәхили сес? Бу: 1) дилиң горизонтал херекети боюнча ызкы хатар сесидир, 2) дилиң вертикал херекети боюнча ёкаркы галыш сесидир, 3) додакларың херекети боюнча лабиаллашан (додакланан) сесидир, 4) арткы кентлевүгиң херекети боюнча сап сесидир. Я-да чекимсиз *ш* сесини алалың. Бу сес: 1) орны боюнча: а) актив орган боюнча дил ужы сеси, б) пассив орган боюнча альвеоляр сесидир, 2) артикуляцияның хили боюнча сүйкеш (фрикатив) сесидир, себәби бу сес дөрәнде, дилиң ужы билен альвеолалар арасында дар ышгалаң дөрәп, хова шол ерден сүйкенип гечйәр, 3) гатанжы боюнча дымык сесидир, чүнки бу сес дөрәнде, боғаздакы сес перделери титремейәр ве хең дөрөтмейәр, 4) эдил шол себәбе гөрә хем бу сес галмагаллы сесидир, 5) арткы кентлевүгиң херекети боюнча сап сесидир, чүнки бу сес эмеле геленде, арткы (юмшак) кентлевүк хованың бурна гечйән ёлуны беклейәр ве бурун әхениниң гошулмагына ёл бермейәр, 6) составы боюнча гошма сес (аффрикат) дәл-де, йөнекей сесидир.

Бейлеки сеслерин хем хер бирини шунуң ялы хәсиетлендирмеги ве анализ этмеги оңармак зерурдыр.

* Серет: А. С. Чикобава. Введение в языкознание, ч. I, М., 1953, 150-нжи сах. А. А. Реформатский. Введение в языкознание, М., 1955, 143-нжи сах.

4. ГЕПЛЕЙШИҢ ФОНЕТИК ТАЙДАН БӨЛӨКЛӨРӨ БӨЛҮНИШИ ВЕ ГҮРЛУШЫ

Жемгыетин членлери бири-бири билен арагатнашык эден вагтларында, ягны жанлы геплешик процесинде ол арагатнашыгы айры-айры сеслериң үсти билен дәл-де, бу сеслериң белли комплекслери аркалы амала ашырярлар. Башгача айданында, жанлы геплешикде айры-айры сеслер дәл-де, сөзлер уланыляр, өзи-де айры-айры, үзгелешдирилен сөзлер дәл-де, сөзлемлере ве ондан-да чылшырымлы бирликлере бирикдирилен сөзлер уланыляр. Сеслериң шейле, комплексли уланылмагы, бир тарапдан, сеслериң айры-айрылыкдакы хәсиетини үйтгедйәр (бу хакда биз соң йөрите гүррүң эдерис), бейлеки тарапдан болса, фонетик тайдан геплейшиң белли бир дережеде гурулмагыны, сазлашдырылмагыны ве дегишли бөлөклөре бөлүмегини (членлешдирилмегини) талап эдйәр. Геплейши шунуң ялы гурмакда, тертиплешдирмекде, сазлашдырмакда фонетик сериште болуп хызмат этмек билен улы роль ойнаян зат басымдыр. Оңа гөрә, озалы билен, басым хакындакы меселәниң үстүнде дуруп гечелиң.

Басым ве онун ролы.

Геплейшиң айры-айры элементлерини (богны, сөзи, сөзлеми) сеси гүйчлендирмек я-да белентлендирмек аркалы айратын беллемеклиге басым дийилийәр. Башгача эдип айданында, басым дийип геплейшиң ол я-да башга бир элементиниң үстүнде сесиң гүйчленмегине я-да хеңиң үйтгемегине айдыляр. Шу кесгитлемәниң өзүнден гөрнүши ялы, басым дүрли хили боляр. Белли бир богунда сесиң гүйжемегинден, ягны сес перделериниң титремелериниң гериминиң гиңмегинден эмеле гелйән басыма *гүйч басымы* я-да *динамики** басым диййәрлер. Белли бир богунда

* Гр. *dinamis* — гүйч.

сесиң белентлешмегинден, ягны сес перделериниң титре-мелериниң тизлешмегинден эмеле гелйән басыма болса *хең басымы* я-да *музыкал басым* дийярлер. Басымлы сесиң (чекимлиниң) узалдылмагы (узаклыгы) билен белленйән я-да сайланян басым хем боляр. Бейле басыма *квантитатив** басым дийип ат берйярлер. Адатча, бу басымлар өзара багланышыклы болуп, бири-бирине тәсир эдип дурярлар ве сап гөрнүшде, мысал үчин, сап динамики басым я-да сап музыкал басым гөрнүшинде аз душ гелйярлер.

Хәзирки заман диллериниң көпүси үчин хәсиетли басым — динамики басымдыр. Сап музыкал басым хытай дилинде, дунган дилинде, корей дилинде, япон дилинде бар**. Литвалыларың дили, серб-хорват дили, скандинав диллери үчин, вьетнам, таи, Бирма диллери, Малайя-Полинезия диллери, Меркези ве Гүнорта Африка диллери үчин хем хең басымы (музыкал басым) хәсиетли дийип айдярлар. Музыкал басым гадымы хинди ве грек диллеринде-де бар экен. Музыкал басым бир вагтларда славян диллеринде хем болупдыр.

Сап квантитатив басым (ягны сап узаклык басымы, сап мукдар басымы) хәсиетли болан диллер гаты сейрек душ гелйәр. Кәбир диллерде дүрли хили басымлар бирден, бир вагтда йүзе чыкяр. Мысал үчин, француз дилинде басым бир вагтын өзүнде хем динамики, хем музыкал, хем квантитатив басым болуп дуряр. Рус эдеби дилинде хем басым дүшйән богун иң гүйчли ве иң узак богундыр, диймек, бу ерде-де динамики басым ве квантитатив басым билеликте херекет эдйярлер.

Хәзирки заман Европа, Азия, Демиргазык Африка, Америка диллериниң аглаба көпүси үчин гүйч басымы хәсиетлидир. Бизе мәлим болан рус, украин, белорус, эрмени, грузин, немец, индис диллери хем-де түрки диллер, шол санда бизиң түркмен дилимиз үчин хем хәсиетли басымы—гүйч басымыдыр (динамики басымдыр). Эмма гүйч басымы-да хемме диллерде бир меңзеш болмаяр. Биринжиден-э, гүйч басымының гүйжи хемме диллерде бир меңзеш дәл, ол кә диллерде хас гүйчли болуп, кә диллерде-де говшаграк боляр. Мысал үчин, гүйч басымы рус,

* Лат. *quantitas* — мукдар (*quantum* — нәче).

** Серет: А. А. *Рсформатский*. Введение в языкознание, 159-нжы сах.

немец диллеринде француз дилиндекиден я-да түркмен дилиндекиден хас гүйчлүдир. Икинжиден болса, басымьн херекет эдиши, хэсиети динамики басымлы диллерин хем-месинде бир меңзеш дэлдир.

Кө диллерде динамики басым мыдама белли богунда боляр. Меселем, мажар (венгр) дилинде ве чех дилинде басым сөзүң биринжи богнуна дүшйэр. Янош, Иштван. Сабо, Матиас, Имре ялы мажар атлары, Гётвальд, Фучик, Гашек, Чапек Клемент ялы чех атлары шоңа мысал болуп билер. Француз дилинде, түрки диллерин көпүсинде басым хемише ахыркы богна дүшйэр. Худайгулы, Көпетдаг, шагал, кепдерй, чигиллем ялы хер хили түркмен сөзлерини алып гөрсек, шуларын хеммесинде басым соңкы богна дүшйэр. Кэбир диллерде, меселем, Малайя дилинде, поляк дилинде, басым сөзүң аягындан икинжи богнуна дүшйэр. Басым сөзүң аягы билен багланышкылы болан вагтда, сөзүң соңуна хер хили богунлар (сөз ясайжы ве сөз үйтгедижи аффикслер) гошуланда-да, басым дегишли сурагта ыза сүйшүп, өз дурмалы ерине дүшйэр. Меселем, түркмен дилинде *кепдери* сөзүнде басым *и* сесине дүшйән болса, ол сөзүң көплүк санында, ягны *кепдери*лер формасында, соңкы *лер* богнундакы э сесине дүшйэр, эгер *кепдери*лерден дийсек, соңкы *ден* богнуна дүшйэр. Шонуң ялы хем балык, балыкчы, балыкчылык сөзлеринде басым хер гезек тэзе гошулан сөз ясайжы аффиксе дүшйэр. Аякдан икинжи богна дүшйән вагтында хем, басым шунуң ялы сүйшйэр, меселем, поляк дилинде człówick (адам) сөзүнде басым *о* сесине дүшйән болса, ол сөзүң ызына эелик ве еңиш дүшүминиң гошулмасы болан *а* сесини гошуп, бир богун артдырылан вагтында. басым ене-де шол өңкүси ялы аякдан икинжи богунда дурмак үчин, бир богун ыза сүйшйэр: człówiéka. Шонуң ялы хем: miékiéwicz—miékiéwicza (*e* сесиниң өңүндэки *i* харпы өз өңүндэки чекимсизин юмшакдыгыны билдирмек үчин язылар).

Шу гетирилен мысаллардакы, хемише сөзүң белли бир богнуна дүшйән басыма бир орунлы фиксирленен* басым дийип айдылар («даңылгы», «өркли» басым). Бейле басыма бир орунлы дийилмегиниң себэби — онуң, сөзүң башынданмы я аягынданмы, бир орунда (бир богунда)

* Лат. fixus — берк, гымындысыз, үйтгечейән; fixare — үйтгетмөн гоймак; нем. fixieren — фиксирлемек.

дурмагыдыр, *фиксирленен* дийилмегиниң себәби-де — басымың белли бир богна беркидиленлигидир. Фиксирленен, эмма бир орунлы дәл-де, дүрли орунлы басым хем болуп билйәр.

Эмма кә диллерде фиксирленен басым болмаяр, басым чем гелен богна дүшмек билен, ягны дүрли орунлы болмак билен, бир сөзүң хем дүрли формаларында дүрли богунларда болуп билйәр. Шунуң ялы фиксирленмедик басым рус дили үчин хәсиетлидир. Меселем: пәра, пәрень, пичкать, ләва, ләвка, ләдить ялы сөзлерде басым биринжи богунда, напёв, обгон, отсыпать, оттереть, пешком ялы сөзлерде басым соңкы богунда, пещера, пешеходный, посуда, поступок, нормировка, однажды ялы сөзлерде — аякдан икинжи богунда дуряр. Рус дилинде басым кәбир сөзлерде мыдама бир богна дүшйәр, меселем, хйжина, завод, коро́ва ялы сөлери хер хили дүшүмлерде ве санда үйтгетсең-де, басым шол бир дуран еринде дуряр: хйжину, хйжины, хйжине, хйжиной, заво́да, заво́ду, (о) заво́де, заво́ды; коро́вы, коро́ву, коро́ве, коро́вой. Эмма рус дилиниң көп сөзлеринде сөз формасының үйтгемеги билен бир сөзүң басымы дүрли богна гечип дуряр. Ине, меселем, *дерево* сөзүниң бирлик сан формасында басым биринжи богунда болса, онуң көплүк сан формасында басым икинжи богна гечйәр: дере́во — дере́вья. Эдил шонуң ялы хем: о́зеро — о́зёра. Эгер *лошадь* сөзүниң бирлик сан формаларында басым биринжи богна дүшйән болса (лоша́дь, лоша́ди, лоша́дью), онуң көплүк сан формаларының баш дүшүмден башгаларында басым соңкы богна дүшйәр (лоша́дей, лоша́дям, лоша́дьям, (о) лоша́дях). Волна́ сөзүниң бирлик сан формаларында басым соңкы богна дүшйәр (волна́, волны́, волну́, волне́, волно́й), эмма ол сөзүң көплүк сан формаларында басым биринжи богна гечйәр (во́лны, во́лн, во́лнам, во́лнами, (о) во́лнах). *Окно* сөзүнде хем басым бирлик сан формаларында соңкы богна дүшйәр (окно́, окна́, окну́, окно́м, (об) окне́), эмма көплүк сан формаларында басым биринжи богна гечйәр (о́кна, о́кон, о́кнам, о́кнами, (об) о́кнах).

Шу зейилли басыма эркин басым я-да үйтгейән басым дийип ат берйәрлер. Шу хили эркин басымлы диллерде басым грамматикада роль ойнаяр, ягны грамматиканыны аңлатмак үчин грамматик усул болуп хызмат эдйәр. Мысал үчин, рус дилинде *руки* сөзүнде басым биринжи богунда болса, ол сөзүң көплүк сан формасының баш дү-

шүмини аңладяр, басым соңкы богунда болса, бирлик сан формасының эелик дүшүмини аңладяр: рўки—эллер, ру-кй—элиң. Шонуң ялы хем: вълны—толкунлар, волны—толкунуң; стёны — диварлар, стёнй — диварың. Диймек, бу ерде фонетик хадыса болан басым морфологик хадыса болан аффиксиң функциясыны ерине етирийэр. Рус дилинде басымың көмеги билен дүрли сөзлериң эмеле гетирил-йән вагтлары-да бар, меселем, замòк—гулп (басым соңкы богунда) ве зámок — көшк (басым биринжи богунда); мука — ун (басым соңкы богунда) ве мўка — эжир, азап (басым биринжи богунда).

Сөзлемде сөзлериң биринде басымың гүйчленмегине, я-да бир сөзүң бейлеки сөзлере гаранда хас гүйчли я белент айдылмагына логики басым я-да фраза басымы дийлиийэр. Логики басымың көмеги билен сөзлемде манысы айратын ныгталжак болуңян сөзи беллемек боляр. Меселем, *Гурбан китап окаяр* диен сөзлемде биз нәме окаяны-на айратын пикир берсек, *китап* сөзүни батлы айдарыс, кимин окаяндыгына айратын пикир бержек болсак, *Гурбан* сөзүни батлы айдарыс, ягны логики басымы Гурбан сөзүниң үстүне гечирерис. Логики басым аркалы бир топар сөзлемлериң ичинде айратын маны берилийән сөзлеми хем беллемек боляр.

Интонация.

Геплейшиң гурулмагында, сазлашдырылмагында, дегишли бөлеклере (членлере) бөлүнмегинде улы роль ойнайан затларың бири — *интонациядыр*. Оңа гөрә, геплейшиң бөлүнийән бөлеклерине гечмезден озал, интонация хакинда хем дуруп гечмек герек.

*Интонация** диймек, гысгача айданында, геплейшиң хеңи (овазы) диймекдир, геплейшиң ритмики-мелодики тарапы, сесиң белентленмелери билен песелмелериниң гезеклешмеги, чалышмагы диймекдир. Башгачарак айданымызда, интонация — дилиң сес билен багланышыклы серишделериниң хеммесиниң жемленишигидир. Бу серишделер болса (интонацион серишделер) шулардыр: а) динамики басымың гүйжүниң сөзлериң арасында дегишли суратда бөлүнмеги, б) геплейшиң мелодикасы, ягны сесиң геплейиш билен биле барян ве хеңиң белентлиги боюнча

* Лат. intono — сесли (гаты) айд рын, гаты айтмак.

үйтгейән херекети, в) аракесмелер (паузалар), г) геплейшиң ве онуң айры-айры бөлеклериниң депгини, д) геплейшиң ве онуң айры-айры бөлеклериниң айыл-сайыл ве гүйчли айдылмагы, е) хеңиң ритминиң дүрли эмоционал өвүшгинликлери (реңклери). Шу фонетик серишделер белли интонациялары эмеле гетирмек билен, геплейши фразалара ве онуң дегишли бөлеклерине бөлүп, оны (геплейши) фонетик тайдан гураяр, фразаның бөлеклери арасында манылы гатнашыклар дөрөдйэр, фразалара, кэвагтларда болса оларың өзбашдак бөлеклерине беян эдиш, сораг я-да буйрук маныларыны ве бу зейилли маныларың дүрли өвүшгинликлерини берйэр, дүрли дуйгулары (эмоциялары) билдирйэр.

Дүрли диллерде интонацион серишделериң уланылышы бир меңзеш дэлдир. Эгер-де, меселем, рус дилинде хабар аңлатмакда йүзе чыкян хер хили логики гатнашыклары билдирмек үчин эсасан басым гүйжүниң сөзлер арасында бөлүнмеги ве геплейшиң мелодикасы уланылян болса, француз дилинде хут шу функцияны ерине етирмек үчин башга серишде уланыляр. Эмма шунуң билен бирликде дүрли диллерде интонацияның уланылмагында мөхүм меңзешликлер хем йүзе чыкяр. Хемме диллерде диен ялы беян эдиш манысы фразаның соңуның мелодики тайдан песелмеги аркалы аңладыляр (денешдир: түркменче «*Мен базарда болдум*» ве русча «*Я был на базаре*»), сораг манысы болса богунларың бириниң мелодики тайдан гөрнетин белентленмеги аркалы аңладыляр (денешдир: түркменче «*Дүшүндиңми?*» ве русча «*Понял?*»).

Дуйгуларың иң инче өвүшгинликлерини ве геплейшин психик гурлушының айратынлыкларыны билдирмек билен, интонация чепер окамак, театр ве кино сахналары аркалы чепер образ дөрөтмегиң эсасы серишделеринден бири болуп дуряр.

Интонацион серишделериң ичинде геплейиш *мелодикасы** айратын улы роль ойнаяр. Геплейиш мелодикасы бирнэче гөрнүшде йүзе чыкяр: *богун мелодикасы, сөз мелодикасы ве фраза мелодикасы.*

Богун мелодикасы дийип богундакы чежимли сесин хеңиниң үйтгемегине айдыляр. Муңа богун басымы дийип хем айдыляр. Кэбир музыкал басымлы диллерде хеңиң белентлиги-песлиги боюнча богунларың тапавутланмагы

* Гр. *melodia* — айдым айтма, *melodikos* — айдыма дегишли.

сөзлериң маныларының тапавутланмагы билен багланышыклыдыр. Меселем, хытай дилинде дөрт хили хең бар: дүз (текиз) хең (1), ёкарлаян хең (2), ашаклап-ёкарлаян хең (3) ве ашаклаян хең (4). Шуңа лайыктыкта хытай дилинде бир богнуң өзүнден энчеме бир богунлы сөзлер эмеле гелйәр. Мысал үчин, *ма* диен богун хеңиң хәсиетине гарап, дүрли сөзлер болан шу ашакдакы сөзлери дөредйәр: *ма*¹ — эне, *ма*² — кендир, *ма*³ — ябы, *ма*⁴ — сөгмек*. Япон дилинде интонацияның хәсиетине гәрә *си* сөзүниң *хөвүртгә* манысы хем, *сирке* (укус) манысы хем болуп билйәр; *һи* — гүн ве от; *ки* — докуз ве гайгы**.

Сөз мелодикасы сөз басымы билен я-да музыкал басым билен багланышыклыдыр; бейле басым болса, бизиң ёкарда белләп гечишимиз ялы, хеңиң белентлиги билен хәсиетлендирилйәр. Музыкал басымлы серб дилинде *ствари* (зат) диен сөзде басым биринжи богна дүшйәр. Эгер мелодики тайдан шу богундакы хең ашаклаян болса (белент башланып, соңра песелйән болса), онда шу сөз бирлик санда ве эелик дүшүминде дуряр (задың), эмма хең басымы ёкарлаян болса (пес башланып, соңра белентлешйән болса), онда бу сөз бирлик санда ве вагт-орун дүшүминде боляр (затда)***, шонуң ялы хем *нос* (бурун), *град* (шәхер) сөзлериниң эелик дүшүми билен вагт-орун дүшүминиң бир морфологик формасы бар: *носу*, *граду*. Шу ики дүшүм басымың мелодикасы билен тапавутланяр: хең ашаклаян вагтында (*носу*, *граду*), эелик дүшүми, ёкарлаян вагтында болса (*носұ*, *граду*), вагт-орун дүшүми (деңешдир: рус дилинде — к лесу — токая, эмма в лесу — токайда).

Фраза мелодикасы хем фраза басымы билен, ягны логики басым билен багланышыклыдыр. Фраза мелодикасы озалы билен грамматик роль ойнаяр, себәби ол геплейшиң синтактик тайдан бөлүнишини аңлатмагың фонетик серишделеринден бири болуп, тассыккламаны, сорагы, йүзленмәни аңлатмак үчин, гириш сөзлерини хем-де сөзлемлерини тапавутландырмак ве ш. м. үчин хызмат әдйәр.

Хер бир дилиң геплейиш мелодикасының айратың, ди-не шол диле махсус хәснети бардыр, хер бир дилде мелодиканың өз шекили бардыр.

* Серет: БСЭ, 21-нжи том, 318-нжи сах. (Икинжи нешири. 1953).

** Серет: Р. А. Будагов. Очерки по языкознанию, 113-нжи сах.

*** Серет: А. А. Реформатский. Введение в языкознание, 236-нжи сах.

Шу ягдайлардан гөрнүши ялы, интонацияның дилде улы әхмиети бар. Интонация мөхүм грамматик серишдәлериң бири болуп хызмат эдйәр. Эмма геплейши фонетик тайдан дүзгүне салмакда-да интонацияның ролы гаты улудыр. Онуң ролы ылайта-да геплешик дилинде улудыр. Интонациясыз жанлы геплейшиң болмагы умуман мүмкин дәлдир.

Геплейшиң фонетик гуралышы.

Фонетик тайдан бизиң геплейшимиз бири-биринин ызындан айдылян сес халкаларының зынжыры гөрнүшинде амала ашырыляр. Эмма бу зынжыр бири-биринс тиркелен халкаларың йөнекей сепишмеги дәлдир, белки белли бир фонетик канунлара гөрә дегишли звенолара бөлүниән системадыр.

Бу звеноларың эмеле гелмеги озалы билен адамың дем алмагы билен багланышыклдыр. Дем иче чекилен вагтда, өйкенде белли бир мукдарда хова запасы дөрөйәр. Геплейиш сеслери шу хова дашары чыкарылан вагтда эмеле гелйәр. Диймек, адамың геплейиш органлары шол хова акымы чыкян вагтында херекет эдип, дегишли сеслери дөредип билйәр ве өйкендәки хова запасының гутармагы билен, өз херекетини тогтадып, сес дөрөтмеги бес эдйәр, өйкене хова алнандан сон, ол органлар сес дөрөтме ишини ене-де довам этдирийәрлер. Шейлелик билен, бизиң геплейшимиз дем алмак үчин эдилйән аракесмелер билен бөлүнөн, ёлум-ёлум эдилен зынжыра меңзейәр. Шунуң ялы, хер ики аракесме (пауза) арасында дөрөйән бөлек бизиң геплейшимизиниң улы фонетик бирлигидир. *Жанлы геплейшиң фонетик бирлигини (единицасыны) эмеле гетирйән шу хили бөлеге фраза* дийип ат берйәрлер.* Өзүниң узынлыгы боюнча, фраза көпленч сөзлеме барабар болуп гелйәр, эмма бу хөкман дәлдир: фраза энчеме ягдайларда сөзлемден гысгада болуп билер, узын-да болуп билер. Ине бир мысал:

Ишләп гататмансың элиң аясын,
Онсоң хожалыгың нөнөң баясын,
Узын гүнләп көне тамың саясын
Багыртлап ятырсын, гопанак, достум**.

* Gr. phrasis -- аңлатма, сөз дүзүми, геплейиш өврүми.

** *Нуры Аннагылыч.* Достум («Совет эдебияты» № 12, декабрь, 1958, 9-нжы сах.).

Шу бейитде хер сетир бир фраза боляр, эмма грамматик тайдан бу ерде үч сөзлем бар: биринжи ве икинжи сетирлерин херси бир сөзлем, үчүнжи ве дөрдүнжи сетирлерин болса икиси биригип, бир сөзлем боляр. Көп вагтларда фраза сөзлем манасында хем уланылар, эмма фраза диен дүшүнжәни сөзлем диен дүшүнже билен гарышдырмалы дәлдир, чүнки фраза — фонетик бирликдир, фраза термини фонетика терминидир, сөзлем болса — грамматик (синтактик) бирликдир, сөзлем диен термин хем грамматиканың (хусусан-да синтаксисин) терминидир. Фраза интонация аркалы битевилик хәсиетине эе боляр, интонация аркалы бирикдирилйәр. Хер бир айдылан фразаның белли бир интонация схемасы боляр.

Шейлелик билен, фраза геплейшин иң улы фонетик бирлигидир, геплейиш акымында бири-биринден фразаларың арасы паузалар билен кесилйәр (үзүлйәр), хер фразаның составындакы сеслер ве оларың комплекслери болса белли интонация аркалы бирикдирилйәр ве гуралар.

*Геплейшиниң фразадан кичи, фразадан ашакдакы бирлиги — тактдыр,** ягны, башгача айдан вагтында, фраза тактлара бөлүнйәр, такт фразаның бөлеги болуп дуряр. Меселем, ёкарда гетирилен бейдин хер фразасы дөрт тактдан ыбаратдыр. Бир такта гирйән сеслер фонетик тайдан басым аркалы биригйәрлер. Иң кичи (иң гысга) фраза бир тактдан ыбарат болуп билер, эмма, дүзгүн хөкмүнде, фраза бирнәче тактдан ыбарат боляр. Бир фразаның ичиндәки тактларың арачәклери шол фразада болан басымлы богунларың хер икисиниң арасындакы иң говшак богунларда боляр. Дүзгүн хөкмүнде, өзбашдак манылы сөзлериң хер бири бир такты эмеле гетирйәр, чүнки бейле сөзлериң хер биринде өзбашдак басым боляр. Эмма, шейле хем болса, такт диен дүшүнже билен сөз диен дүшүнже гаржашдырылмалы дәлдир, себәби такт фонетиканың бирлигидир ве фонетика дегишли дүшүнжедир, сөз болса лексиканың бирлигидир, лексика дүшүнжедир, пикирин айры бир предметиниң сеслер аркалы аңладылмагыннан ыбарат болан геплейиш бирлигидир. Бу—бир тарапдан. Бейлеки тарапдан болса, тактың сөзе барабар болмагы хөкман дәлдир, бир тактың ики сөзден ыбарат

* Лат. *tactus* — дуйма сызма; тәсир. херекет; галташык, дегме.

болян ягдайлары, ягны ики сөзүң фонетик тайдан бир такта бирлешйән вагтлары аз болмаяр. Шунуң ялы боланда, бир такта гирйән ики сөзүң бири өзбашдак басымыны саклаяр, бейлекиси болса басымсыз сөз болуп, фонетик тайдан бейлеки сөзе, басымлы сөзе табын боляр, гошуляр, не-тижеде шол ики сөзден бир сес комплекси эмеле гелйәр. Онсоң хем шейле ягдайларда басымсыз сөз басымлы сөзүң өңүнден хем гелип билийәр, ызындан хем гелип билийәр. Басымлы сөзүң өңүнден гелип, басымсыз сөзүң гошулмагына *проклиза* дийилийәр, шол басымлы сөзүң өңүнден гошулян басымсыз сөзүң өзүне болса *проклитика** дийип ат берилийәр. Басымлы сөзүң ызындан гелип, басымсыз сөзүң гошулмагына *энклиза* дийилийәр, шол ыздан гошулян сөзүң өзүне болса *энклитика*** дийип ат берилийәр. Бир богундан ыбарат болан көмекчи сөзлер, чалышмалар, дүзгүн хөкмүнде, проклитика ве энклитика болуп гелйәрлер. Рус дилинде *подо мной, на дому, вы занете, и вот* ялы тактларда *подо, на, вы, и* ялы сөзлер түркмен дилинде *бу ким, эгер биз, чүнки мен, өң атлы, үч яшар, ик (и) яшар* ялы тактларда *бу, эгер, чүнки, өң, үч, ики* ялы сөзлер проклитикалардыр, себәби оларың өзбашдак басымы ёк ве олар фонетик тайдан өзүнден соңкы сөзлере гошулып, шолар билен бир такт дөрөдийәрлер. Рус дилинде *видел ли, ходил бы, что он* ялы тактлардакы *ли, бы, он* ялы сөзлер болса энклитика болуп гелйәрлер, себәби олар фонетик тайдан өзлеринден өндәки сөзлере гошулярлар. Özбашдак манылы сөзлер хем проклитика ве энклитика болуп билийәрлер. Проклитиканың ве энклитиканың өзбашдак манылы сөзлере гошулмагы мөхүм өзгеришлере гетирйәр, чүнки вагт гечмеги билен бейле сөзлер өзбашдак манылы сөзлере органики суратда гошулып, гошулмалара (аффикслере) өврүлип билийәрлер. Шоңа гөрә проклитика ве энклитика көп ягдайларда аффикслериң эмеле гелшини айдыңлашдырмага көмек берйәр.

Геплейшиң тактдан кичи, тактдан ашакдакы бирлиги — богундыр, ягны башгача айдан вагтыңда, такт богунлара бөлүнйәр, богун тактың бир бөлеги болуп дуряр. Богун — сесли геплейшиң бир сесден я-да бирнәче сесден ыбарат болан, адамың эшидиш дуйгусында, утгашян селериң тебигатына ве белли бир конкрет дилиң нормаларына лайыклықда, геплейән адамың айдыш херекетинде

* Гр. *proklino* — өке ғышардырын, эгйәрин.

** Гр. *enklino* — эгийәрин.

дөрөйән фонетик битевелик хөкмүндө, айыл-сайыл болян иң гысга бөлегидир. Академик *Л. В. Щербаның* фонетика хакындакы теориясы боюнча, геплейиш акымында сеслер мускула дартгышлылыгының кәте гүйжәп, кәте говшамагы билен айдылар. Шунуң ялы хер бир гүйжемек өз ызындан гелйән говшамак билен билеликте бир богны эмеле гетирйәр. Богун меркезинде дурян ве хас гүйчли айдылян сеслере богун дөрөдижи сеслер дийилйәр, бейлеки сеслере болса богун дөрөтмейән сеслер дийилйәр*. Сесли геплейиш иң хер бир бөлеги бирнәче богун я-да бир айратын богун хөкмүндө кабул эдилйәр. Хатда айратынлыкда айдылан бир сес хем (дине бир чекимли сес дәл, белки чекимсиз сес хем) эшидиш дуйгусында богун хөкмүндө кабул эдилйәр. Эшидиш дуйгусы үчин геплейиш акымында богны айыл-сайыл этмек айратын бир сеси айыл-сайыл этмекден аңсат боляр (*б, п, з, с, г*, харпларыны биз айдан вагтымызда *бе, пе, зе, эс, ге, ка* дийип айдярыс). Богун бир сесден-де, бирнәче сесден-де ыбарат болуп билер. Богун ики сесден я ондан хем көп сесден ыбарат болан вагтда, оларың бири богун дөрөдижи сес, богнуң меркези, өзени хөкмүндө, бейлекилери болса оңа табын сеслер, богун дөрөтмейән сеслер хөкмүндө кабул эдилйәр. Доы гөрнүшдәки богунлар дине чекимли сесиң көмеги билен дөрөйәрлер. Эмма кәбир ягдайларда ве кәбир диллерде чекимсиз сеслериң хем богун дөрөдйәнлери боляр. Богун дөрөдйән чекимсизлер, биринжи нобатда, сонорлы сеслерден болярлар (меселем, чех дилинде *krk* (боюн), *prst* (бармак), *vk* (бөри) сөзлери бир богунлы сөзлер болуп, буларда богун дөрөдйән сеслер сонорлы *ч* ве *л* сеслеридир). Адатдакы богун (түркмен, рус диллериндәки ялы богунларың аглаба көпүси) я-ха бир чекимли сесден, я-да чекимли сесиң чекимсиз сеслер билен утгашмасындан эмеле гелйәр. Соңы богун дөрөдйән сес билен гутарян богна ачык богун, богун дөрөтмейән сес билен гутарян богна болса япык богун дийип ат берйәрлер. Меселем, *ат, даш* (япык богунлар), *бу, шу, ата* (ачык богунлар). Дүрли диллерде богунлар дүрли принциплер эсасында бөлүнйәр.

Геплейишиң богундан кичи, богундан ашакдакы бирлиги сесдир, ягны башгача айдан вагтында, богун сеслере

* Р. А. Будагов. Очерки по языкознанию, Москва, 1953, 107-нжи сах; *ене-де шол*. Введение в науку о языке, Москва, 1958, 162—164-нжи сах.

бөлүнйэр, сес богнуң бир бөлеги, бир элементи болуп дур-
яр. Ёкарда айдылышы ялы, богун бир сесден-де, бирнэче
сесден-де ыбарат болуп билер, меселем, *а-кы, а-жы, а-та,*
э-не ялы ики богунлы сөзлериң биринжи богны бир сес-
ден (*а, э*), икинжи богны болса ики сесден ыбарат. Сес
геплейшин иң кичи бөлеги болмак билен, өзи бөлеклере
бөлүнмейэн бирликдир. Геплейшин гурлушы нукдай наза-
рындан, сес богнуң бир артикуляцияда айдылян бөлеги-
дир, ягны бир экскурсиясы ве бир рекурсиясы болан бө-
легидир. *ч, ж, ц* ялы аффрикатларың хер бири бир сес
хасап эдилйэр, чүнки оларың хер биринде бир экскурсия
(багланыш) ве бир рекурсия (хованың дессалым сүйкө-
нип чыкмагы) бар. Шу аффрикатларың элементлери бо-
лан *тш, дж, тс* комплекслерини алып гөрсек, буларың хер
биринде ики экскурсия ве ики рекурсия бар, шуңа гөрә-де
буларың хер бири ики сесдир.

Бизнң геплейшимизинң фонетик тайдан гуралышы ине
шейледир, тактлара бөлүнйән фразалар, богунлара бө-
лүнйән тактлар, сеслере бөлүнйән богунлар гөрнүшинде-
дир.

5. КОАРТИКУЛЯЦИЯ ВЕ ОНУҢ ЭСАСЫНДА ДӨРЕЙӘН ФОНЕТИК ПРОЦЕСЛЕР.

Жанлы геплешикте айры-айры сеслер дәл-де, сөзлер, ягны сеслериң комплекслери, утгашмалары уланылар. Сеслериң шейле уланылмагы оларың айры-айрылыкдакы хәсиетини үйтгедйәр, себәби геплейиш акымында сеслер богунлара, тактлара, фразалара бирикдирилип айдылан вагтында, бир сесиң артикуляциясының тәсири бейлеки сесиң артикуляциясына етйәр. Оңа гәрә-де жанлы геплешикте, арагатнашыкда айры-айры сеслериң артикуляциясының өзара тәсири нетижесинде оларың билеликдәки артикуляциясы хасыл боляр. Сеслериң билеликдәки артикуляциясына *коартикуляция** диййәрлер.

Сеслер билеликте айдылан вагтында, ягны коартикуляцияда, дүзгүн хөкмүнде, сес артикуляциясының биринжи фазасы (экскурсия) ве үчүнжи фазасы (рекурсия) үйтгейәр, чүнки ыздакы сесиң артикуляциясының биринжи фазасы билен өндәки сесиң артикуляциясының үчүнжи фазасы контакта гирип, бири-бирине тәсир эдйәр. Мысал үчин, *гандал* диен сөздәки *n* ве *d* сеслерини алсак, бу ерде *d* сесиниң артикуляциясының биринжи фазасы *n* сесиниң артикуляциясының үчүнжи фазасы билен контактта болуп, биринжи сесиң (*n* сесиниң) тәсири икинжи сесе (*d* сесине) етйәр, шунуң нетижесинде *d* хем *n* ялы дымык айдылып, *t* сеси ялы эшидилйәр. Айры-айрылыкда алнан сөзлерде, элбетде, башдакы ве аякдакы сеслериң хер бири диңе бир сес билен контакта гирийәр — башдакы сес өзүниң рекурсиясы билен, аякдакы сес болса өзүниң экскурсиясы билен. Меселем, бизиң алан мысалымызда (*гандал* сөзүнде) башдакы *g* сесиниң рекурсиясы онуң ызындакы *a* сеси билен, ыздакы *l* сесиниң болса экскурсиясы онуң өңүндәки *a* сеси билен контактта дуряр, эмма

* Лат. *coarticulatio* — билеликдәки артикуляция.

2 сесиниң экскурсиясы ве 1 сесиниң рекурсиясы башга сеслер билен контактда дурмаяр.

Сеслериң артикуляциясының өзара тәсири нетижесинде бирнәче фонетик процеслер эмеле гелйәр. Чекимли ве чекимсиз сеслериң палаталлашмагы, лабиаллашмагы ве башга-да шуңа меңзеш көп хадысалар — бир сесиң артикуляциясының бейлеки сесиң артикуляциясына әйән тәсириниң нетижесидир. Коартикуляция нетижесинде йүзе чыкян сес үйтгемелерине *комбинатор** үйтгемелер дийип ат берйәрлер.

Коартикуляция, ягны сеслериң артикуляциясының өзара тәсири нетижесинде ассимиляция, аккомодация, диссимилиация, метатеза, субституция, диереза, эпентеза, гап-логия ве башга бирнәче фонетик процеслер эмеле гелйәр.

*Ассимиляция*** — сөздәки бир сесиң шол сөздәки башга бир сесе бүтинлейин я-да кем-кәслейин меңземегидир. Ассимиляция (меңземе) процеси бир кысылмы сеслер арасында (меселем, бир чекимли сес билен башга бир чекимли сес арасында я-да бир чекимсиз сес билен башга бир чекимсиз сес арасында) пейда боляр.

Өзүниң нетижеси боюнча ассимиляция ики түйсли боляр: *долы ассимиляция* ве *долы дәл ассимиляция*. Долы ассимиляцияда бир сес башга бир сесе долы суратда, бүтинлей меңзейәр, меселем, рус дилинде *отдых* сөзи айдыланда *от* гошулмасындакы *т* онуң ызындакы *д* сеси ялы эшидилйәр (*оддых*), *сшить* сөзи айдыланда *с* гошулмасы онуң ызындакы *ш* сеси ялы эшидилйәр (*шшить*), *идти* сөзи айдыланда *д* сеси *т* сесине өврүлйәр (*итти*); түркмен дилинде *гелди*, *алды* сөзлери айдыланда *д* сеси *л* сесине меңзейәр (*гелли*, *аллы*), *өсди*, *гысды*, *гезди*, *язды* ялы сөзлер айдыланда *д* сеси өз өңүнден гелйән *с*, *з* сеслерине меңзейәр (*өсси*, *гыссы*, *геззи*, *яззы*). Долы дәл ассимиляцияда бир сес башга бир сесе долы дәл суратда, кем-кәслейин меңзейәр, меселем, рус дилинде *поддержка*, *подготовка*, *подбор*, *подпорки*, *подшивать*, *подтирать*, *подкоп* ялы сөзлерде под гошулмасындакы *д* сеси өз ызындакы сесе ачыклык-дымыклык тайдан меңзейәр; *безбрежный*, *безвыходный*, *безжалостный*, *бездорожье*, *безграничный*, *беспорядок*, *бесформенный*, *бесшабашный*, *бестактный*, *бесконтрольный* ялы сөзлерде де шейле: ыздан гелйән сес

* Лат. *combinare* — бирикдирмек, утгашдырмак.

** Лат. *assimilatio* — меңземе меңзеш боляма.

ачык сес болса, гошулмада-да ачык сес (з), ыздан гелйән сес дымык сес болса, гошулмада-да дымык сес (с) — *без ве бес*. Түркмен дилинде хем *да (де)*, *дан (ден)* гошулма-ларындакы *д* сеси ачыклык-дымыклык тайдан өнүнден гелйән сесе меңзейәр: *сизде, бизде, сувдан, гумдан* айдыл-яр, *эмма башта, даштан, палчыктан, тойнактан, көйнекте, япта*, ягны дымык сеслериң ызындан геленде, *д* сеси *т* се-си ялы эшидилйәр.

Өзүниң угры боюнча хем ассимиляция ики түйсли боляр: *прогрессив ассимиляция ве регрессив ассимиляция*. Прогрессив ассимиляцияда өндәки сес ыздакы сесе тәсир эдйәр, ягны ыздакы сес өндәки сесе меңзейәр, меселем, *демирден, бизде, сизде* ялы сөзлерде өндәки ачык сесле-риң (*р, з*) тәсири астында ачык *д* эшидилйәр. *дашдан, Ашгабатда, мешикте, тутдан* ялы сөзлерде болса өндәки дымык сеслериң (*ш, т, к*) тәсири астында гошулмадакы *д* сеси дымык *т* сеси ялы эшидилйәр (*даштан, Ашгабатта, мешикте, туттан*). Регрессив ассимиляцияда ыздакы сес өндәки сесе тәсир эдйәр, ягны өндәки сес ыздакы сесе меңзейәр, меселем, рус дилинде *без, из, с, под, над, пред* гошулмаларындакы *з, с, д* сеслери, ыздан гелйән сесниң ачыклыгына я дымыклыгына гарап, я *з, д* ялы, я-да *с, т* ялы эшидилйәр: *безграмотный, эмма беспорядок, изменение, эмма использование, сделать (зделать), эмма сходить (сходить), поддержка, эмма подпорка (потпорка), надбавка, эмма надпись, (натпись) предрешенный, эмма предписание (претписание)*.

Бири-бири билен меңзешлешйән сеслериң янашыклыгы я янашык дәллиги боюнча хем ассимиляция ики хили болуп билйәр: *контактлы ассимиляция ве дистанцион (дистакт-лы) ассимиляция*. Контактлы* ассимиляцияда меңзейән ве меңзедйән сеслер бири-бири билен янашык боляр, ола-рың арасында башга сес болмаяр. Бизиң ёкарда гетирен мысалларымызың хеммеси контактлы ассимиляцияның мысалларыдыр. Дистанцион** (я-да дистактлы)*** асси-мияцияда болса меңзейән ве меңзедйән сеслер бири-бири билен янашык болмаяр, оларың арасында башга сес бол-яр. Түркмен дилиндеки чекимли сеслериң прогрессив ас-симиляциясы, ягны сингармонизм шуңа мысал болуп би-лер: *алды, эмма гелди* (ассимиллешйән чекимли сеслериң

* Лат. *contactus* — галташм1, бири-бирине дегип дурма.

** Лат. *distantia* — ара ёл.

*** Лат. *dis* — сыз + *tactus* — галташык, ягны галташыксыз.

арасында ики саны чекимсиз сес бар), *дарак*, эмма *орак* (икинжи богунда хем о эшидилйэр), *герек*, эмма *чөрек* (икинжи богунда хем ө эшидилйэр), *йүрек* (икинжи богунда-да додакланан ө сеси эшидилйэр), *тапыр*, эмма *топур*. *Трактор*, *вентильатор*, *генератор* ялы сөзлер айдыланда-да, дистанцион ассимиляция болуп, соңкы богундакы додак чекимиси (о сеси) додакланмадык ы сесине өврүлйэр. *Вокзал* сөзүнде биринжи богундакы о сеси а сесине өврүлйэр (вагзал). Бизиң бу гетирен мысалларымыз чекимли сеслере дегишли. Эмма чекимсиз сеслерин арасында хем дистанцион ассимиляцияның болмагы мүмкинدير, меселем, рус дилинде *сейчас* сөзи айдыланда биринжи богундакы с сеси икинжи богундакы ч сесине меңзейэр (*чичас*).

Өзүниң аламаты боюнча хем ассимиляция дүрли хили йүзе чыкяр. Бу нукдай назардан гаранымызда, биз көп ягдайларда ассимиляцияның гатанч боюнча йүзе чыкяндыгыны гөрйэрис. Ёкарда гетирен мысалларымызың көпүси шоңа дегишлидир: я ачык сес дымык сеси, я-да дымык сес ачык сеси өзүне меңзедйэр. Сеслерин бири-бирине тэсир этмеги ве меңземеги артикуляцияның хили боюнча-да боляр, меселем: *тутса*, *гитсе* ялы сөзлерде зарплы сес (т) сүйкеш сесе (с сесине) өврүлйэр (*тусса*, *гиссе*); *алды*, *гелди* ялы сөзлерде зарплы сес (д) гапдал (л) сесине өврүлйэр; (*аллы*, *гелли*); *онда*, *мунда*, *сенде* ялы сөзлерде зарплы сес (д) бурун сесине (н сесине) өврүлйэр (*онна*, *мунна*, *сенне*). Мунуң ялы меңземе артикуляцияның орны, ягны сесин эмеле гелйән ери боюнча-да боляр, меселем: *алып*, *гелип* ялы додак сеси билен гутарян сөзлерин ызындан *гел*, *гит* ялы дил арды сеси билен башланян сөзлер геленде, ызкы сесин (г) тэсири астында өндәки сес (п) дил арды сесине (к сесине) өврүлйэр (*алык гел*, *гелик гит*); рус дилинде *сшить* (тикмек) сөзи геплешикде *шшить* ялы айдыляр, ягны дил ужы альвеоляр сес болан ш сесиниң тэсири астында дил ужы-диш сеси болан с сеси орнуны үйтгедип, ш сесине өврүлйэр.

Ассимиляция процесси чекимли сеслерин арасында-да йүзе чыкяр. Мунуң айдың мысалы — түркмен дилиндәки сингармонизм хадысасыдыр. Түркмен дилинде сингармонизм ики хили гөрнүшде йүзе чыкяр: палатал сингармонизм ве додак сингармонизми. Палатал сингармонизм дилиң горизонтал херекети билен баглы болуп, өнден гелйән сесин ыздан гелйән сеси хатар боюнча өзүне меңзетме-

гинден ыбаратдыр: *алдым*, эмма *гелдим*. Додак сингармонизми болса додакларың херекети билен баглы болуп, өңден гелйән сесиң ыздан гелйән сеси додакланма боюнча өзүне меңзетмегинден ыбаратдыр: *алдым*, эмма *ёлдум*, *билдик*, эмма *гүлдүк*.

Умуман ассимиляция процеси, биз геплән вагтымызда, геплейиш органларының я-ха өңдәки сесиң артикуляциясына гөрә, я-да ыздакы сесиң артикуляциясына гөрә гурулмагындан гелип чыкяр: прогрессив ассимиляцияда ызкы сес я сеслер айдыланда-да өңдәки сесиң артикуляциясының белли бир аламаты (гатанч, хил, орун) сакланяр; регрессив ассимиляцияда болса, шунуң терсине, ызкы сес энтек айдылманка, геплейиш органы (я органлары) шол сесиң артикуляциясыны кабул эдип («өңүнден тайярлык гөрүп»), өңдәки сесе шонуң белли бир аламатыны (я аламатыларыны) гечирйәр.

*Аккомодация** — чекимли сеслериң чекимсиз сеслере я-да чекимсиз сеслериң чекимли сеслере уйгунлашмагыдыр. Аккомодация нетижесинде бир сесиң хәсиетлери башга бир сесе гечйәр. Бу хадыса хем коартикуляция нетижесинде йүзе чыкяр, йөне бу ерде бири-бирине тәсир эдйән сеслериң бири чекимли сес ве бири чекимсиз сес боляр. Мысал үчин, *сув*, *сүйт* ялы сөзлер айдыланда *с* сеси өз ызындан гелйән *у*, *ү* сеслериниң (додак чекимлилериниң) тәсир астына дүшүп, шол сеслере уйгунлашяр ве шоңа гөрә аз-кем додакланяр, ёгсам *с* сеси үчин додакланма хәсиетли зат дәлдир. Түркмен язувы арап элипбийи эсасында болан вагтда ве латын элипбийи уланылан вагтың илки йылларында дил ардында дөрөйән зарплы дымык сес үчин ики харп уланылярды — **ك** (к) ве **ق** (q). Соңра буларың бири ташланды, хәзир хем, рус графикасы эсасында дүзүлен элипбийимизде-де, биз бир харп (*к* харпыны) уланярыс. Ине шу ики харпың бирини ташламага я-да ики хили сеси аңладян белликлериң бири билен оңмага аккомодация процеси мүмкинчилик берйәр, себәби бу ерде чекимсиз сес чекимли сесе уйгунлашяр, сөзлериң эсасында дурян чекимлилере гарап, өз хәсиетини үйтгедйәр — бир ягдайда (сөзлериң эсасында ёгын чекимлилер, ягны ызкы хатар чекимлилери дуран вагтында) *q* сеси эшидилйәр, башга бир ягдайда (сөзлериң эсасында инче чекимлилер, ягны алынкы хатар чекимлилери дуран вагтында) *к* сеси эшидилйәр. Меселем, *Кап*, *кака*, *акар*, *ок*,

* Лат. *accomodatio* — уйгунлашма.

юка, пак, йык, укы сөзлеринде чекимлилер ызкы хатар чекимлилеридир, шоңа гөрә бу сөзлердәки к сеси хем ызкы кентлевүк сесидир, ягны арапча *ق*, латынча q харпы билен белленйән сесдир. Эмма экин, кәшир, көҗе, күйзе, келем, көвүш, көке, күрре сөзлеринде чекимли сеслер алынкы хатар сеслери болуп, бу сөзлердәки к сесиниң хем артикуляциясы шунуң тәсири астында өңе, ортакы кентлевүге сүйшйәр, ягны бу сөзлердәки к сеси арапча *ك*, латынча k харпы билен белленйән сесдир. Шонуң ялы хем бу сеслериң ачык вариантларында: *галам, гум, гуш, гызыл* ве *гел, гүл, гит, гамы, гөле*. Умуман түркмен дилинде көпленч чекимли сеслер чекимсизлере тәсир эдйәрлер, ягны чекимсизлер чекимлилере уйгунлашярлар, чекимсизлер чекимлилер билен аккомодациялашярлар. Эмма рус дилинде көпленч чекимли сеслер чекимсизлере уйгунлашярлар. Рус дилинде чекимсиз сеслер ики түйсли: гаты (палаталлашяң) сеслер ве юмшак (веляризациялашяң) сеслер гөрнүшинде болуп, олар бири-биринден ики түйсли фонемалар хөкмүнде тапавутланярлар. Рус дилиниң чекимли сеслери болса өз артикуляцияларыны чекимсиз сеслериңкә уйгунлашдырып, гаты чекимсизлер билен гелен вагтларында, ызкы хатара сүйшйәрлер, юмшак чекимсизлер билен гелен вагтларында болса, алынкы хатара сүйшйәрлер. Меселем, *а, о, у, э* сеслери гаты чекимсизлерден соң өз эсасы хәсиетлеринде эшидилйән болса, юмшак чекимсизлерден соң өңрәкки хатара сүйшйәрлер ве хас белент эшидилйәрлер: *рад, ток, лук, нәп*, (гаты чекимсизлерден соң); эмма *ряд, тәк, люк, нет* (юмшак чекимсизлерден соң); *и* сеси юмшак чекимсизлерден соң өз эсасы хәсиетини саклап, гаты чекимсизлерден соң ызраккы хатара сүйшүп, хас пес эшидилйәр, *ы* гөрнүшине гечйәр: *мил, лик, дик, бил, пил, пишет*, эмма *мыл, лык, бык, был, пыль, пышет*.

Аккомодация хем, ассимиляция ялы, өз угры боюнча прогрессивем, регрессивем болуп билйәр. Эмма ассимиляция долы ве долы дәл болян болса, аккомодация долы болуп билмейәр, дине долы дәл, кем-кәслейин болуп билйәр, чүнки бу ерде артикуляция фазалары якынлашяң сеслер бүтинлей дүрли сеслердир: чекимли ве чекимсиз сеслердир. Оңа гөрә бизде, түркмен дилиниң фонетикасы барадакы голланмаларда эдилиши ялы, бу хадысаны хем, ягны аккомодацияны хем, ассимиляция хадысасына сырыкдырмак нәдогрудыр.

Диссимиляция* — өзүниң нетижеси боюнча ассимиляциянын гапма-гаршылыгыдыр. Диссимиляция процесси ики саны бир мензеш сесиң я-да ики саны бир кыбаплы сесиң арасында боляр ве мунуң нетижесинде ики саны дүрлү сес я-да бири-биринден эп-эсли тапавутланян сес эмеле гелйэр. Диссимиляция хем, ассимиляция ялы, ики саны чекимлиниң я ики саны чекимсизиң арасында болуп билер, ики сесиң янашыккыгы я янашык дәллиги боюнча-да болуп билер (контактлы ве дистанцион диссимиляция), угры боюнча хем болуп билер (прогрессив ве регрессив диссимиляция), ики саны бир мензеш сеслериң (ики *p*, ики *л* ве *ш*. м.) арасында хем, ики саны кем-кәслейин мензеш сеслериң арасында хем болуп билер. Меселем, түркмен дилиндеки *Анна* (*Аннагелди*, *Аннагылыч*, *Аннадурды*) сөзүнде ики саны бир мензеш сес — ики *n* бар. Кәбир шивелерде шу ики *n*-иң бири *p*-е өврүлйэр: *Арнагелди*, *Арнагылыч*, *Арнадурды*. Ине шу — ики саны бир мензеш чекимсиз сесиң арасында болян, контактлы, регрессив диссимиляциянын мысалыдыр. *Февраль* сөзи түркмен дилине рус дилинде гечен, эмма рус дилине-де ол немец дилинде гечипдир, немец дилине болса латын дилинде гечипдир. Бу сөзүң айдылышы: латынча *februarius*, немецче *Februar*. Диймек, латынча ве немецче айдылышы ялы алнан болса, бу сөз *феврар* болмалы, эмма рус дилинде соңкы *p* сеси *л* сесине өврүлипдир. Ине бу — дистанцион, прогрессив диссимиляциянын мысалыдыр. Рус дилинде *трамвай* сөзүниң *транвай* дийлип айдылян вагтлары бар. Бу ерде диссимиляция ики саны бир мензеш сесиң арасында дәл-де, бири-бирине кем-кәслейин мензеш сеслериң (*м* билен *в*) арасында боляр, чүнки *м* билен *в* сесине гаранда *n* билен *в* сесиниң арасындакы тапавут көп, умумы аламатлар аз.

Эдеби диллерде ассимиляция гаранда диссимиляция аз душ гелйэр, себәби бу процес дилиң фонетик сыпатыны, фонетик кешбини ассимиляция процесине гаранда хас гүйчли дережеде үйтгедйэр. Диссимиляция хадысасы көпленч йөнекей геплешикде, шивелерде душ гелйэр.

Метатеза**. Сеслериң комбинатор үйтгемелериниң бир гөрнүши метатезадыр. Бу процес сөздәки янашык я-да янашык дәл сеслериң орунларынын чалшырылмагындап ыбаратдыр. Меселем, түркмен дилинде *япрак* диймегиң

* Лат. *dissimilatio* — мензешсизлешме, мензешлиги йитирме.

** Гр. *metathesis* — ерини үйтгетме.

ерине *ярнак*, чабга ерине *чагба*, шүхбе ерине *шүбхе*, тебле ерине *тебле* дийип айдылян вагтларына кэн душмак боляр. Я-да рус дилинде *ладонь* сөзи *долонь* сөзүнден, *тарелка* сөзи *талерка* сөзүнден сеслериң орунларының чалшырылмагы نتیжесинде эмеле гелипдир (деңешдир: немецче *Teller*, түркменче хем кәбир халатда *телерке*). Метатеза сөзлериң эдеби дәл формаларында көп душ гелйәр. Бу хадыса эсасан айтмагы аңсатлашдыржак болмак мейли نتیжесинде йүзе чыкяр: геплейән адам, адатча, сеслериң эндик эдилмедик, шоңа гөрә-де айтмасы хас кын утгашмаларыны эне дилинде эндик эдилен, шоңа гөрә-де айтмасы хас еңил утгашмалар билен чалшырмага чалышяр. Эмма кәбир ягдайларда метатеза ол я-да башга бир морфологик форма меңзетмек аркалы, ягны аналогия боюнча хем эмеле гелйәр, меселем, рус дилинде *перелинка* (дар гейими гиңелтмек) сөзи *пелеринка** сөзүнден эмеле гелипдир, себәби рус дилинде *пере* диен гошулма гаты гиң улаңылар, шоңа гөрә-де *л* билен *р* сесиниң орны чалшырылып, *пеле* ерине *пере* болупдыр. Умуман метатеза хадысасы көпленч вагтларда: а) сөз бир дилден башга диле геченде боляр (немецче *Teller*, *Futteral* — русча тарелка, футляр); б) сөз эдеби дилден шивә геченде боляр (русча *медведь* ерине *ведьмедь*, *ларёк* ерине *ралёк*); в) чагалар улуларың айдян сөзлериңи өзлешдирийән вагтында боляр (түркменче *хораз*, *эсги* ерине *хозар*, *эсги*).

*Субституция***. Кәбир ягдайларда бир сес башга бир сес билен, артикуляция хәсиетлери боюнча иң якын сес билен чалшырылар. Сеслериң шунуң ялы чалшырылмагына субституция дийилйәр. Субституция көпленч башга диллерден гечен сөзлер өзлешдирилен вагтында боляр. Ине, меселем, рус дилинде *h* сеси ёк, шоңа гөрә-де башга диллерден гечен сөзлерде бу сес артикуляция тайдан өзүне якын сес болан *г* сеси билен чалшырылар: түркмен дилинде (ве башга көп диллерде) *Хажы* болса, рус дилинде *Гаджи*; немец дилинде *Heine*, *Hamburg* болса, рус дилинде *Гейне*, *Гамбург*. Я-да болмаса, немец дилинде *ж* сеси ёк. диңе онуң дымык варианты болан *ш* сеси бар, оңа гөрә башга диллерден гечен сөзлерде *ж* сеси өзүниң дымык варианты болан *ш* сеси билен чалшырылар: рус дилинде *Жуков*, *Житомир*, *Воронеж* болса, немец дилинде *Шуков*,

* Фр. *pèlerine* < *pèlerin* — пилигрим, дини сыхатчы, зыяратчы хажы, машады).

** Лат. *substitutio* — ерине гойма, чалшырма.

Шитомир, Воронеш, француз дилинде *Жорес* болса, немец дилинде *Шорес*. Шонуң ялы хем рус дилинде *у, ә* сеслери болмансон, олар *ю, ё* билен чалшырылар: немецче *München, Bäcker, Göte*, русча *Мюнхен, Бюхер, Гёте*. Кәбир ягдайларда субституция бир дилиң өз материалы эсасында хем болуп билйәр. Меселем, түркмен әдеби дилинде *араба, баба, ябы* ялы сөзлериң соңкы богнундакы б русча *Вера, Вова, сова* сөзлериңдәки *в* ялы айдылып болса, түркмен дилиниң кәбир шивелеринде, меселем, алили шивесинде, ол сес *вака, авы, арвах* сөзлериңдәки *в* ялы айдылар, ягны әдеби дилде — ясы ышгалаңлы, шиведе болса — тегелек ышгалаңлы *в*.

*Диереза**. Гепленен вагтда бирнәче ягдайларда кәбир сеслер ташланяр, айдылмаяр. Меселем, рус дилинде *честный, постный, повестка, праздник, поездка* ялы сөзлерде с билен *н*, с билен *к* арасындакы *т, з* билен *н, з* билен *к* арасындакы *д* ташланяр, айдылмаяр. Түркмен дилинде *достлук, кестсүз* ялы сөзлер айдыланда, оларың ичиндәки *т* сеси айдылмаяр, *берк, гырпмак* ялы сөзлериң *бек, гыпмак* вариантлары бар (*р* ташланяр). Сесиң шу зейилли ташланмагына *диереза* дийилйәр. Бу процес хем айтмагы ансатлашдыржак болмак нетижесинде йүзе чықяр. Диерезаның эсасында көпленч вагтларда ассимиляция мейли дуряр, эмма кәвагтларда диссимиляция мейли хем диерезаның йүзе чыкмагына себәп боляр. Түркмен дилинде *ач, геч* ялы сөзлериң ызына *ды (ди)* гошулмасы, ягны зарплы *д* билен башланян гошулма гошуланда, *ч* сеси *ш* сесине өврүйлйәр (*ашды, гешди*), ягны *ч* аффрикатының зарплы (*т*) элементи ташланяр-да, еке ффрикатив (*ш*) элементи галяр, диймек, бу ерде дисеимиляция, дашлашмак мейли бар.

*Гаплогология***. Кәбир ягдайларда еке бир сес дәл, белки бүтин богун хем ташланяр. Шунуң ялы ягдай ики саны бир меңзеш богун бири-бириниң ызындан гелен вагтында боляр, меселем, рус дилинде *знаменосец* сөзүнден *но* богунларының бири ташланып, *знаменосец* сөзи дөрәпдир, шонуң ялы хем: *близорукий близозорок* сөзүнден, *минералогия* сөзүнден. Шунуң ялы ики меңзеш богнуң бириниң ташланмагына *гаплогология* дийип ат берйәрлер.

* Гр. diæresis — үзме, бөлме.

** Гр. haplos — йөнекей, сада ве logos — билим.

Түркмен дилинде *доганыңың, жигиңиң* (китабы) ерине *доганың, жигиң* (китабы) дийлип, бир ың ташланып айдылайяр. Шу хем гаплогияның мысалыдыр.

*Элизия**. Комбинатор сес үйтгемелериниң гөрнүшлеринден бири-де элизиядыр. Биз геплән вагтымызда, чекимли сес билен гутарян сөзүң ызындан чекимли сес билен башланян сөзүң гелйән вагтлары кән боляр. Мунуң ялы боланда, ики саны чекимли сес геплейиш акымында янашык гелйәр (бири-бирине «чакышяр»). Мысал үчин, түркмен дилинде *гапы ачык, Сары ага, йигрими алты, гарры эне, гара алтын* дийип айдян вагтымызда, *ы — а, и — а, ы — э, а — а* ялы янашык гелйән («чакышян») чекимли сеслер бар. Кәбир диллерде шунуң ялы гелйән чекимилерин бири дүшүп галяр. Шуну түркмен дилинде хем гөрмек боляр, меселем, ёкардакы ялы сөзлер тиркеш гелен вагтында, биз жанлы геплешикде *гап-ачык, Сар-ага, йигрим-алты, гарр-эне, гар-алтын* ялы эдип айдярыс. Ине сесин шунуң ялы ташланмагына *элизия* дийилйәр. Бу хадыса башга-да көп диллерде бар: француз дилинде *le enfant* (чага) ерине *l'enfant, la élision* (элизия) ерине *l'élision, le esprit* (акыл) ерине *l'esprit* айдыляр; итальян дилинде *gl'indifferenti* (битараплар) ерине *gl'indifferenti* ве ш. м. айдыляр. Элизия немец дилинде хем бар. Эмма бу хадыса кәбир диллерде, шол санда рус дилинде хем, гаты сейрек душ гелйәр. *Элизия* диен терминиң гиң маныда, умуман сеслерин дүшүп галмагы манысында уланылян вагтларына-да душ гелмек боляр. Эмма сөзүң такык манысында элизия, бизиң ёкарда айдышымыз ялы, чекимли сес билен башланян сөзүң өңүндәки сөзүң сонундакы чекимли сесин ташланмагыдыр.

Бирикме. Геплейиш акымында чекимли сеслерин янашык гелйән ягдайлары гаты көп боляр. Биз ёкарда элизия хадысасыны гөзден гечирдик. Эмма, чекимилер шунуң ялы янашык гелен вагтында, оларың өңүндәкиси дүшүп галман, йөне бу ики сесин бири-бири билен гошулышып, биригип гидйән вагты хем боляр. Көп ягдайларда бу хадысаны элизиядан тапавутландырмак кын боляр, шоңа гөрә дилчилерин көпүси муны өзбашдак фонетик процес хөкмүнде бөлүп отурман, элизияның бир гөрнүши хөкмүнде гараяр. Эмма, шейле-де болса, лингвистик эдебиятта бу хадысаның сеслерин комбинатор үйтгемелеринин

* Лат. *elisis* > *elido* — ғысып, сыкып чыкарыып.

өзбашдак бир гөрнүши хөкмүндө гаралан вагтына хем душ гелйәрис.* Бу хадыса мысал эдилеп, рус дилинден сыпат сөзлериниң мужской род ве творительный падеж формасы гетирлиер: *добрым, злым, белым, черным*. Шу форма гадымы вагтдакы *добрым, злым, белым, черным* формасындан, ягны ики саны янашык чекимлиниң биригип, бир сесе гошулмагы нетижесинде эмеле гелипдир (*ыш > ы*). Рус дилинде бу хадыса *стяжение* (стяжение звуков) дийип ат берйәрлер. Түркмен дилинде ики чекимлиниң бир сөзүң ичинде янашык гелмеги хәсиетли дәлдир. Мунуң ялы ягдая биз дине гошма сөзлерде (адам атларында, топонимик атларда) ве башга диллерден аллан кәбир сөзлерде душ гелйәрис, меселем, *Аннаораз, Көнеүргенч, алтыатар, кооператив, идеализм, сенсуализм*. Шунуң ялы сөзлердәки янашык чекимлилерниң биринжиси хас говшаяр ве икинжи билен гошулышып гидйәр, биригйәр. Шоңа гөрә биз хем бу хадысаны хәзирликче, шертлейин суратда *бирикеме* диен сөз билен белләп гечелиң.

*Эпентеза*** . Екарда гөзден гечирен хадысаларымызда сес ташланян болса, сесниң гошулян ягдайлары-да боляр. Түркмен дилинде-де, рус дилинде-де ики саны чекимли сес янашык гелен вагтында, оларың арасына *й, в* сеслери ялы чекимсиз сесниң гошулып айдылян ягдайлары боляр. Меселем, *поэзия, поэма* ялы сөзлер түркмен геплешигинде *поезия, поема* ялы айдыляр, ягны ики саны янашык чекимли сесниң (*о* билен *э*) арасына чекимсиз *й* гошуляр. *Ыбрайым, Ысмайыл, Ысрайыл* ялы атларда-да шейле (русча: *Ибраим, Исмаил, Израил*); рус дилинде йөнекей геплешикде *Ларион, Родион, Леонтий, радио, какоа* ялы сөзлерниң *Ларивон, Родивон, Левонтий, радиво, каково* ялы айдылян вагтлары боляр, бу сөзлерде ики саны янашык чекимли сесниң арасына чекимсиз *в* гошуляр. *Какоа* сөзүни түркменлер хем көпленч *каково* ялы, ягны түркмен дилиндәки *в (W)* сесини гошуп айдырлар, *радио* сөзүни болса *радиё* ялы эдип, ягны *и* билен *о* сесиниң арасына *й* сесини гошуп айдырлар. Ине шунуң ялы сес гошмаклыга *эпентеза* дийилйәр. Ики саны чекимсиз сесниң арасында хем эпентеза болуп билйәр, меселем, рус дилинде *нрав, срам*, ялы сөзлерниң йөнекей геплешикде *ндрав, страм* ялы айдылян вагтлары боляр. Бу процесниң

* Серет: Большая советская энциклопедия, 41-нжи том, 171-нжи сах.

** Гр. *εpenthesis* — гошма, гиризме.

Эсасында көпленч диссимиляциялашмак, дашлашмак мейли дуряр.

Ине шу процеслеринг хеммеси коартикуляция нетижесинде йүзе чыкяр, себәби жанлы геплешикде сеслеринг айдылышы акым гөрнүшинде болуп, олар бири-бирине тәсир етирйәрлер. Акым билен айдыланлыгы себәпли, бир сес үчин хәсиетли артикуляция я-да мунуң белли бир фазасы индики сесе-де гечәййәр, себәби адам сес комплекслерини ызлы-ызлы айдан вагтында, «акдырып гойберен» вагтында, хер сес үчин герек артикуляцияны гуруп етишмейәр, өндәки сесинки ыздака гечйәр. Я-да болмаса, геплейиш аппараты энтек өндәки сеси айтманка, ыздакы сес үчин гуруляр, ыздакы сеси «нышана эдип аляр». Шунун ялы ягдайда ыздакы сесинг артикуляциясының тәсири өндәки сесинкә гечйәр. Шу процеслеринг хеммесининг эсасында геплейиш, айдыш процесини еңиллешдирмек мейли дуряр.

6. УМУМЫ ХӘСИЕТЛИ СЕС ҮЙТГЕМЕЛЕРИ.

Комбинатор үйтгемелерден, ягны коартикуляциядан гелип чыкян үйтгемелерден башга-да, сес үйтгемелери боляр. Комбинатор дәл үйтгемелериң эмеле гелмегине сөзүң башында я аягында гелмек, ачык я япык богунларда гелмек, басым астында болмак я болмазлык ялы умумы шертлер, ягны айдылышың, геплейшиң умумы шертлери себәп боляр. Башгача айданымызда, сесиң үйтгеми онуң белли бир позицияда дурмагы билен багланышыклы боляр. Оңа гәрә-де шунуң ялы сес үйтгемелерине позицион үйтгемелер дийилйәр. Булардан кәбирлерине гарап гечелиң.

*Протеза**. Кәбир чекимсизлер билен башланян сөзлериң өңүнден чекимли сес гошулып айдыляр. Мысал үчин, түркмен дилинде *китап* сөзүниң өңүнден *и* гошуп (*икитап*) айдылян вагтлары боляр; рус дилинден гечен *стол*, *стул*, *стакан*, *студент*, *Львов* ялы сөзлериң болса өңүнден *ы* сеси гошулып айдыляр; шонуң ялы хем *ыштан* (русча *штаны*), *иштик* (русча *штык* — найза). Рус дилинде көпленч чекимли сес билен башланян сөзлериң өңүнден чекимсиз гошуляр. *Восемь*, *восьмушка* сөзлери рус дилинде *осемь*, *осьмушка* сөзлеринден *в* сеси гошулып ясалыпдыр. Халк геплешигинде *острый* ерине *вострый*, *ус* ерине *вус*, *это* ерине *ето* айдылян вагтлары кән боляр. Шунуң ялы сөзлериң өңүнден гошулян сесе *протеза* дийип ат берйәрлер. Протеза эпентезаның бир гөрнүши хөкмүнде гараляр, чүнки протеза хем, эпентеза хем сөслериң гошулмагындан ыбаратдыр: эпентеза — сесиң сөз ичине гошулмагы, протеза — сесиң сөз өңүнден гошулмагы. Шейле-де болса, бу ики хадысаның арасында мөхүм тапавут бар: эпентеза коартикуляция нетижесинде эмеле гелйәр, шоңа гәрә бу хадыса — комбинатор үйтгемелериң бир гөрнүши-дир; протеза болса белли бир позицияда дурмакдан ге-

* Гр. prothesis — гойма, отуртма.

лип чыкяр, шоңа гөрә бу хадыса — комбинатор үйтгемелере дегишли дәл-де, комбинатор дәл, позицион үйтгемелере дегишлидир.

Сеслериң гезеклешмеги (альтернация)*. Сөзлериң дүрли формаларында белли-белли сеслер, көпленч сөзүң соңунда болмак позициясы билен багланышыккылыкда, кануналайык суратда гезеклешип дурярлар. Меселем, түркмен дилинде *яп, тап, бап, китап, от (о:т), ат (а:т), бат (ба:т), гөк, ак, ик, ук, тәч, ач, (а:ч), пач* ялы сөзлериң соңунда дурян сес дымык айдылар (*п, т, к, ч*), эмма шуларың соңуна чекимли сес гошулан махалында, булар өзлериң дегишли ачык вариантына өврүлйәр, меселем: *ябы, табым, бабында, китабымыз, одун, адына, бады, гөгүмтил, агартмак, игим, угуны (екеледи), тәҗи, ажык-дым, пажыман*. Шу зейилли гезеклешмәни биз рус дилинде хем гөрйәрис. Рус дилинде сөзүң соңунда гелйән чекимсиз сес ачык сеси аңладян харп билен язылян хем болса, хемише дымык айдылар. Ол сөзлериң ызына чекимли сес я чекимсиз сонорлы сес гошуланда болса, олар ачык эшидилйәр, меселем: *дуб (дуп), губ (гуп), сад (сат), город (горот), луг (лук), друг (друк), сев (сеф), клюв (клюф), низ (нис), туз (тус), Воронеж (Воронеи), уж (уш), эмма дубок, губы, саду, городом, луговой, другу, посевной, клювом, низменность, тузом, Воронеже, ужом*. Сеслериң шунуң ялы гезеклешмегине *альтернация* дийилйәр. Онсон хем *альтернация* чекимсиз сеслериң арасында-да, чекимли сеслериң арасында-да болуп билйәр.

Йөне велин *альтернация* ики хили боляр. Бизиң ёкарда гетирен мысалларымыз *альтернацияның* хәзир жанлы геплешике сеслериң белли позицияда дурмагындан гелип чыкян гөрнүшине дегишлидир. Биз, түркмен дилиниң хәзирки айдылыш нормасына гөрә, дине *китабым* дийип билйәрис, эмма *китабым* дийип билмейәрис ве, шунун терсине, *китаб* дәл-де, дине *китап* диййәрис. Онуң үчин *альтернацияның* шу гөрнүшине *биз позицион сес үйтгемелериң бир гөрнүши хөкмүнде* гараярыс. Шу хили гезеклешмә *фонетик гезеклешме* (фонетик *альтернация*) дийип хем айдырлар.

Эмма *альтернацияның* икинжи бир гөрнүши хем бар. Оңа *тарыхы альтернация* (тарыхы гезеклешме) дийилйәр. Тарыхы гезеклешме хем бир вагтлар жанлы геплешигин факты болупдыр, эмма геплешигин хәзирки заман, шу

* Лат. *alternus* — гезеклешйәр.

гүнки нормасындан гелип чыкмаяр. Меселем, рус дилинде белли бир ягдайда к сеси ч сесине, г сеси ж сесине ве х сеси ш сесине гечйәр: *пеку, пекарня, река, рука, эмма печешь, печенье, печь, речка, речной, ручка, ручной; бегу, беготня, могут, могущество, эмма бежишь, избежать, беженец, может, можно, изнеможение; ухо, сухой, соха, пахоть, эмма уши, ушанка, суша, сушеный, сошка, пашня, хлебопашец.*

Фонетик гезеклешмеден тапавутланып, тарыхы гезеклешме хемише долы фонемаларың гезеклешмесидир. Она гөрә-де тарыхы гезеклешмәниң маны аңлатмак функциясы бар: бирентек диллерде булар сөз ясайжы ве сөз үйтгеджи сериште хөкмүнде пейдаланылар. Меселем: рус дилинде *избегать* (умуман гачмак) — *избежать* (гачып гутулмак), немец дилинде *Mutter* (эне) — *Mütter* (энелер), инлис дилинде *foot* (аяк) — *feet* (аяклар).

*Редукция**. Позицион үйтгемелериң гиң яйран бир гөрнүши редукциядыр. Редукция дийип сеслериң гүйчсүзленмегине, говшамагына айдылар. Редукция ики түйсли боляр: хил редукциясы ве мукдар редукциясы.

Хил редукциясы — белли бир фонетик ягдайда сесин говшамагыдыр, сеси эмеле гетирйән органларың дартгынлылыгынын говшамагы нетижесинде сесиң айдың артикуляциясының йитмегидир. Хил редукциясы вагтында сес өз хәсиетини, хәсиетли алааматларыны йитирйәр, меселем, рус дилинде чекимли сеслер диңе басымлы богунларда өз хәсиетини, хилини долы саклаярлар, эмма басымсыз богунларда олар үйтгәп, хиллерини йитирйәрлер, меселем: *стол, эмма ст[а]лы, час, эмма ч[и]сы.*

Мукдар редукциясы — сесиң мукдар тайдан үйтгемегидир, белли бир фонетик ягдайда онуң гысгалмагыдыр. Дине мукдар тайдан редукциялашян сесиң хәсиетли тембри (әхени) йитмейәр, меселем, түркмен дилинде *сарым-сак* сөзүндәки *ы* сеси, *билемок* сөзүндәки *и* сеси говшак эшидилйәр, эмма оларың эсасы хәсиетли тембри үйтгемейәр. *Дуралга, урган* сөзлеринде *у* сеси *бурч, буг, бу* сөзлериндәкиден говшак, эмма шейле-де болса, бу ерде *у* үчин хәсиетли тембр йитмейәр.

Редукциялашян сеслерде, дүзгүн хөкмүнде, бу үйтгемелериң икисиниң хем тәсири боляр. Онсоң хем рекдукция чекимли сеслерде-де, чекимсиз сеслерде-де болуп бил-

* Лат. *reductio* — гайра чекме, ыза гайтарма.

йәр. Чекимли сесин редукиясы үчин көпленч вагтларда ол сесин басымсыз богунда болмагы, басымлы богундан узакдакы позицияда дурмагы фонетик шерт боляр. Бирентек диллерде, меселем, рус дилинде чекимлилерин хил редукиясы-да, мукдар редукиясы-да оларың басымсыз ягдайда болмагы билен багланышыклылыкда йүзе чыкяр. Екарда беллениши ялы, хазирки заман рус дилинде хемме басымсыз чекимлилер редукиялашярлар. Өзи хем редукиялашманың дережеси сесин басымлы богун барада тутян орнуна баглы боляр: рус дилинде басымлы богнуң өң анындакы ве сөзүң башындакы чекимли сес бейлеки басымсыз богунлардакы, мысал үчин, басымлы богнуң ызындан гелйән богундакы ве басымлы богнуң өңүнден гелйән икинжи богундакы чекимли сесе гаранда аз дережеде говшаяр. Эгер каток, поток, огород сөзлериниң биринжи богнундакы *a* ве *o* сеслери гысга *a* ялы, весна, весьма, земля, деревня сөзлериниң биринжи богнундакы *э* сеси говшак *и* сесине меңзешрэк эшидилйән болса, говорйт, поворот сөзлериниң биринжи богнундакы ве шёпот, демон сөзлериниң соңкы богнундакы *o* сеси бүтинлей наанык, гаты говшак *ы* сесине якын эшидилйәр.

Редукия (говшама) нетижесинде сес бүтинлей дүшүп хем галяр, меселем, рус дилинде: *день*, *эмма дня* (гадымы рус дилинде *дъня*), *сон*, *эмма сна* (гадымы рус дилинде *сѣна*).

Редукия ве дүшүп галма түрки диллерде хем бар. Түрки диллерде динамики басымың соңкы богна дүшйәндиги себәпли, бу ерде редукия ве дүшүп галма көпленч сөзүң башында ве ортасында боляр*. Бу процеслер түрки диллерде озалы билен дар чекимлилер барада йүзе чыкяр, меселем, *бир адам*, *билемсоң*, *сурай*, *чуррикдепди* сөзлеринде башкы богундакы *и*, *у*, *ү* сеслери говшак эшидилйәр, *алны*, *гелни*, *агзы*, *оглы*, *гөвни* сөзлеринде болса олар дүшүп галярлар (деңешдир: *алын*, *гелин*, *агыз*, *огул*, *гөвүн*). Мәлим болшы ялы, шу соңкы хадыса түркмен дилиниң орфография кадаларында хем назара алнандыр.

Сеслер *аналогия*** боюнча хем үйтгәп билйәр. Аналогия дийип, тутушлыгына аланында, дүрли-дүрли болан предметлерин, хадысаларың ве дүшүнжелерин белли бир тарапдан бири-бирине чалымдашлыгына, кыбапдаш-

Серет: М. Ряснен. Материалы по историч. фонетике тюрк. языков, 43—46-нжы сах.

** Гр. *analogia* — барабарлык.

лыгына, меңзешлигине айдылар. Башда бири-биринден тапавутлы болан формалар кем-кәслейин меңзешликлери эсасында бири-бирине якынлашярлар. Меселем, рус дилинде *ведете*, *несете* ялы сөзлердәки юмшак (палаталлашан) *т* сесиниң өңүнден гадымы заманларда *е* (ягны *йә*) айдылар экен, эмма хәзир *ё* (ягны *йо*) айдылар. Шу өзгериш аналогия эсасында болупдыр: шунуң ялы сөзлериң көплүк санында ве биринжи йөңкемесинде, бирлик санында ве үчүнжи йөңкемесинде (*несём, ведём, несёт, ведёт* формаларында) гелйән гаты (палаталлашмадык) *т* сеслериниң өңүнден озаллар хем (хәзирки вагтдакы ялы) *ё* айдылян экен, ине шунуң аналогиясы боюнча *несете, ведете* формадакы *е* хем *ё* сесине өврүлипдир, эмма, фонетик шерте гөрә, шу ерде регрессив аккомодация процеси боюнча *е* сеси болмалы.

Екарда гетирилен сес үйтгемелериниң хеммесинде — комбинатор үйтгемелерде-де, позицион үйтгемелерде-де, аналогия боюнча үйтгемелерде-де — сесиң үйтгемегиниң себәплерини анык гөркезмек боляр. Эмма сесиң үйтгемегиниң себәбини такыклап болмаян, сөзлериң өзүнде ызарлап гөркезип болмаян ягдайлар-да боляр. Меселем, түркмен эдеби дилинде *дайхан* дийилйән болса, кәбир шиве геплешигинде *тайхан* дийип айдырлар. Я-да рус дилиниң шиве геплешиклеринде *целешме-челешме* (*ц* ерине *ч* айтмак я-да *ч* ерине *ц* айтмак) процеси бар: *купец* ерине *күпеч*; *улица* ерине *улича* дийилйәр ве, онуң терсине, *чашка* ерине *цашка* дийилйәр. Шу зейилли үйтгемелериң себәби гөрнүп дурмаяр, чүнки бу ерде сеслериң бири-бирине тәсир етирмеги ялы я-да белли бир позицияда дурмак ялы фонетик шертлер ёк. Шунуң ялы сес үйтгемелерине *спонтан** үйтгемелер дийип ат бермек адат болупдыр. Эмма спонтан үйтгемелер диен термин оңайлы, шовлы термин дәл, чүнки кәбир сес үйтгемелери бүтинлей себәпсиз йүзе чыкяр диен ялңыш чакламаның дөремегини мүмкин эдйәр. Хакыкатда болса дилде, шол санда фонетик хадысаларда-да дүйбүнден себәпсиз, хич хили себәп билен шертлендирилмедик зат ёкдур. Йөне кәбир себәплери йүзе чыкармак, дүшүндүрмек кын боляр.

Умуман сес үйтгемелери хакындакы меселе гаты чылшырымлы, кын меселедир. Оңа гөрә бу ерде энтек чөзүл-

* Лат. *spontaneus* — эркин, өз-өзүнден, себәп билен шертлендирилмедик.

медик затлар көпдүр. Хатда комбинатор үйтгемлер билең
позицион үйтгемелериң арасындакы тапавут хақындакы
меселе хем энтек долы чөзүленок. Мысал үчин, альтерна-
цияны (сес гезеклешмесини) хем көбир дилчилер пози-
цион үйтгеме хасап этсе, башгалары комбинатор үйтгеме
хасап эдйәрлер. Көбирлери болса умуман комбинатор ве
позицион үйтгемелериң арасында тапавут хем гойман,
бизиң ёкарда позицион үйтгемелер диен хадысаларымы-
зы-да комбинатор үйтгемелере гошярлар.

7. СЕС КАНУНЛАРЫ.

Дилде фонетик хадысалар баш-башдаклайын, төтәнлейин дәл-де, белли бир кануналайыклык, кадалылык билен йүзе чыкярлар ве кануналайык өсйәрлер. Фонетик өзгеришлерин эсасында белли режелилик, кадалылык дуряр. Айдылышың озалкы хәсиетлериниң сакланмагы-да, оңа тәзе хәсиетлерин гиризилмеги-де белли кадалар эсасында боляр. *Шол кадалара фонетик канунлар (сес канунлары)* дийилйәр. Сес канунлары — хайсы хем болса бир дилдәки я шиведәки ол я-да башга бир фонетик өзгеришиң я өзгеришлерин шертлерини, вагтыны, нәхили дережеде, нәче ййрандыгыны кесгитлейән кадалардыр.

Шу ерде, озалы билен, бир зады белләп гечмек герек. Бизин альтернация барада белләп гичишимиз ялы, умуман сес канунлары хем ики түйсли боляр: биринжиден, хәзирки дөврүң геплейиш нормалары билен багланышыклы канунлар, ягны жанлы геплешигиң жанлы канунлары, дилиң хәзирки вагтда функционирленмегиниң канунлары: биз ёкарда шол канунлар хакында гүррүң этдик; икинжиден болса, тарыхы канунлар; биз хәзир шол канунлар догрусында гүррүң эдйәрис. Ине шейле сес канунлары бир дилиң өсмегиниң дүрли этапларындакы я-да ковумдаш диллерин арасындакы сес барабарлыкларыны кесгитлейәр.

Вагт гечмеги билен сеслерин үйтгемеги нетижесинде, өзи-де бу үйтгемәнин айры-айры сөзлере дәл-де, бүтин артикуляция дегишли болмагы себәпли, дилиң өсүш тарыхының бир басганжагында гелен сеслере онуң бейлеки бир басганжагында бир меңзеш ягдайларда башга сеслер барабар гелйәр. Меселем, түркмен дилиниң тарыхында биз шейле хадысаны гөрйәрис: гадымы вагтларда (огуз заманында) белли позицияларда гелен *з* сесине (ачык, фрикатив, дил арды сесине) көп халатларда хәзирки заман түркмен дилинде *в* сеси (ачык, фрикатив, додак сеси) барабар гелйәр: *дүгүн — дүвүн, өгүт — өвүт, йүгрүк —*

йүврүк. Рус дилиниң тарыхында: гадымы славян дилинде бурунлашан (назал) * о сеси (улы юс) гелен ерде хэ-зирки заман рус дилинде у сеси гелйәр: *мока — мука, рока — рука, локь — лук, добы — дуб*. Я-да герман диллерини алып гөрсек, бу диллерин тарыхында чекимсизлерин гөчмеги (Lautverschiebung) диен канун бар. Бу кануна гөрә гадымы Европа диллериндәки зарплы дымык чекимсизлере герман диллеринде фрикатив дымык чекимсизлер барабар гелйәр, меселем: латынча *Pater* (ата) — немецче *Vater*; латынча *tres*, русча *три* (үч) — ин-лисче *three*; латынча *cano* (айдым айдярын) — немецче *Hahn* (хораз).

Шунуң ялы сес барабарлыклары хэзирки заман ко-вумдаш диллериниң арасында хем бар. Ине, меселем, түркмен дили билен газак дилини алып гөрсек, бу ики ко-вумдаш дилиң арасында шейле ызыгидерли сес барабар-лыгы бар: сөзлериң башында түркмен дилинде *й* (йот) гелйән ерде газак дилинде *ж* сеси гелйәр: түркменче *ёк, ёл, йылкы, йылдыз* болса, газакча *жок, жол, жылкы, жылдыз*. Түркмен дилинде ве бирентек бейлеки түрки диллерде сөзүң башында ачык *б* гелйән ерде чуваш ди-линде дымык *п* гелйәр: *бар-пар, ба:р-пор, бер-пир*. Түрк-мен дилинде ве бейлеки түрки диллерде сөз башында гел-йән *с* сесине башгырт дилинде *х* (*h*) сеси барабар гелйәр: *сен — хен, сары — хары, сал — хал*, хатда: *са — ха (алса-алха)*. Рус дили билен украин дилини алып гөрсек, бу ики ковумдаш дилиң арасында шейле барабарлык бар: япык богунларда рус дилинде гелйән *о* ве *э* сеслерине ук-раин дилинде *і* сеси барабар гелйәр: русча *дом, конь, рок, кошка, свет, сено, печь, осень* ве ш. м. болса, украинче *дім, кінь, рік, кішка, світ, сіно, пічь, осінь* ве ш. м. Иш-ликлериң нәмәлим (инфинитив) формасының соңы русча юмшак *т(ть)* сеси билен гутарян болса, украинче *ти* би-лен гутаряр: русча *шить, молоть, колоть, искать* — укра-инче *шити, молоти, колоти, шукати**.

Сес барабарлыкларыны йүзе чыкармагың диллерин ковумдашлыгы барадакы меселә дүшүнмек үчин, дилиң сес гурлушының өзгермегиндәки кануналайыклыга дү-шүнмек үчин өрән улы әхмиети бардыр. Зилбетде, умуман хемме канунлар ялы, фонетик канун хем хадысаларын бүтин көп дүрлүлигини, бүтин байлыгыны долы суратда өз ичине долап алып билмейәр, эмма ол хадысалар үчин

* Серет: А. С. Чикобава. Введение в языкознание, 195-нжи сах

хәсиетли, эсасы зады алмак ве беллемек билен, фонетик канун өвренилйән задың дүйп манысына гөз етирмек, дилиң өсүшиндәки мейиллере дүшүнмек үчин өрән улы көмек эдйәр. Элбетде, сес канунлары математиканың аксиомалары ялы бир зат дәлдир, чүнки фонетикада бир кануналайыклык башга бир кануналайыклык билен (яда кануналайыклыктар билен) чакнышып билер, сес канунының башга бир хадыса зерарлы (аналогия кануны я башга шуна меңзеш процес аркалы) бозулмагы мүмкиндр. Эмма, шейле-де болса, фонетик канунлар — жемгыетчилик ылмының дилиң өсүшини өврениән такык канунлардыр.

Хер бир дилиң, хер бир шивәниң хем өзүне махсус фонетик канунлары бардыр. Шоңа гөрә-де, эгер бир сөз өзбашдак херекет эдйән, өз канунлары эсасында өсйән телим диле гирсе, онда ол сөз шол диллеринг хер биринде хут шол диле махсус фонетик кануна гөрә үйтгәп билер. Шонунг үчин-де диллер денешдирилен вагтда, хер бир дилиң өз фонетик канунларыны пугта гөз өңүнде тутмалы боляр. Бу, бир тарапдан. Икинжи тарапдан болса, бизиң гөзден гечирийән фонетик канунларымыз, ёкарда белләп гечишимиз ялы, тарыхы канунлардыр, олар белли бир тарыхы дөврүң довамында херекет эдйәрлер.

Шейлеликте, фонетик канунларын арасында хас умумы, ягны хас көп факты өз ичине алян канунлар ве хас хусусы, ягны бейлекилере гаранда хас аз санлы фактлары өз ичине алян канунлар бар хем болса, ол канунлар хемме диллер ве хемме дөврүлер үчин әхмиети болан универсал канунлар дәлдир.

Академик Н. Я. Маррын дөрт элементли «анализи» шу ягдайлара гөс-гөни терсди. Онуң «методы» — хут универсал фонетик канунлары тапмагың сынанышыгыды. Хемме диллеринг хемме сеслериниң эсасында дөрт элемент (*сал, бер, йон, рош*) дуяр диймек билен, Н. Я. Марр чем гелен дилиң чем гелен сөзүни чем гелен башга дилиң сөзи билен дандавсыз денешдирйәрди. Шунунг ялы денешдирмәниң петижесинде Марр грузин дилиндәки *Phuri* (сыгыр) сөзи билен чуваш дилиндәки *пэру* (гөле) сөзүни бир чешмеден чыкан сөзлер хасап эдйәрди. Эмма бу сөзлеринг арасында хич бир умумы зат ёк, булар бүтинлей дүрли чешмелерден эмеле гелен сөзлердир. Хәзирки заман чуваш дилиндәки *р* сеси гадымы чуваш дилиндәки *з* сесине барабардыр, диймек, *пэру* сөзүниң аслы *пэзу* сөзүдир, диймек,

чувашча *пэру* татарча *бозау*, өзбекче *бузок*, түркче *biža-ge*, гыргызча *музоо* (гөле) сөзи билен асылдаш сөздүр. Шу кануны барабарлыклары назара алманлыгы себеппи, академик Н. Я. Марр гүлкүнч нетижә гелипдир.

Сес үйтгемелери хемме жанлы диллерде хемише болярды ве хэзир хем боляр. Сеслерин үйтгемеги диңе дил уланылмакдан галан вагтында, ягны өли диле өврүлен вагтында тогтаяр. Сес үйтгемелериниң нетижесинде бир сөзүң өзи дүрли диллерде дүрли хили гөрнүшде болуп бийләр. Меселем, латынча *pater* (ата) — французча *père* — эрменче *hair*; латынча *mater* (эне) — французча *mere* — немецче *Mutter* — русча *мать* — эрменче *mair*. Сес үйтгемелери нетижесинде бир дилиң өзүнден хем (онуң шивелериниң бири-биринден дашлашмагы аркалы) бирнэче дил эмеле гелип билер. Бейлеки тарапдан болса, бүтинлей айры-айры чешмелерден эмеле гелен сөзлөр ве оларың айры-айры элементлери сес үйтгемелери нетижесинде эшидилиши боюнча бири-бирине меңзәп билерлер. Меселем, түркмен дилинде *читмек* диен ишлигиң буйрук формасы болан *чит* сөзи бар болса, рус дилинден гечен *ситец* сөзи хем түркмен дилинде сес үйтгемесине душуп, *чит* формасына гирипдир.

Шоңа гөрә-де, эгер дил фактының сес тарапының тарыхы bize белли болмаса, ол факты анализ этмек догры нетиже бермез. Бу тарыхы назара алмаклык дил фактларыны ылмы тайдан анализ этмегиң зерур шертидир. Шоңуң үчин-де Энгельс дилиң тарыхыны зыңып ташлан ве башга диллери өврөнмегиң эхмиетини инкәр эден Дюринги танкытлап, шейле дийләр: «эмма «эне дилиниң материясы ве формасы», диңе шол дилиң эмеле гелши ве кем-кемден өсүши ызыгидерли гөзден гечирилийән вагтда дүшнүкли боляр ахырын, бу болса, эгер-де, биринжиден, ол дилиң хут өзүниң өлүп гиден формалары ве, икинжиден, ковумдаш жанлы ве өли диллер үнс берилмән галдырылса, мүмкин дэлдир*».

* Ф. Энгельс. Анти-Дюринг, Госполитиздат. Москва. 1957, 303-нжи сах.

8. ФОНЕМАЛАР ХАКЫНДАКЫ МЕСЕЛЕ ВЕ ФОНОЛОГИЯ.

Диллерде дүрли-дүрли сеслер бар, эмма бу сеслерин хеммесиниң ролы, функциясы бир меңзеш дэл. Оларың кәбирлери дилиң маны аңладян элементлерини (сөзлери, морфемалары) тапавутландырмак үчин хызмат эдйәрлер, эмма бейлекилери айдылян хем, эшидилйән хем болсалар, маны тапавутландырмак функциясыны ерине етирмейәрлер. Ине, меселем, рус дилинде физиологик хем физики тайдан бири-биринден тапавутланян сеслерин саны алтмышдан-да көп хасап эдилйәр, эмма буларың хеммеси бир меңзеш роль ойнамаярлар. Буларың бирнәчелери дүрли ягдайларда маны аңлатмак үчин, ягны дилиң маны аңладян элементлерини алааматландырмак ве тапавутландырмак үчин хызмат эдйәрлер, шол себәпли хем дилиң эсасы сеслери болуп дурярлар. Бейлекилери шунуң ялы маны тапавутландырмак үчин хызмат этмейәрлер, шол себәпли хем эсасы сеслер дэл-де, дине оларың белли фонетик шертлерде йүзе чыкян гөрнүшлери хасап эдилйәр.

Шунуң ялы ягдайы биз түркмен дилинде хем гөрйәрис. Түркмен дилинде *келем* сөзүндәки *к* билен *кагыз* сөзүндәки *к* бир меңзеш дэл, олар өзлериниң артикуляциясы боюнча-да, акустики хәсиети боюнча-да бири-биринден месе-мәлим тапавутланярлар. Шоңа гөрә бир вагтлар бу сеслер, бизиң эййәм белләп гечишимиз ялы, язувда йөри-те харплар билен белленйәрди. Эмма шу тапавут эсасында дүрли хили маны эмеле гелмейәр. Оңа гөрә бу сеслер түркмен дилинде бир эсасы сесиң дүрли эшидилишидир, шол себәпли хем олар хәзирки түркмен элипбийинде бир беллик билен (*к* харпы билен) белленйәр. Эдил шунуң ялы ягдайы биз *г* сеси барада хем гөрйәрис: *гелин*, *эгин*, *галам*, *ага* сөзлеринде бу сесиң эшидилиши бир меңзеш дэл: гетирен шу дөрт сөзүмизде бу сес дөрт хили эшидилйәр, ягны физиологик-акустики тайдан шу ерде дөрт сес

бар. Эмма бу сеслерин хер бири өзбашына маны тапавутландырмак үчин хызмат этмейяр ве белли бир фонетик шертде йүзе чыкмак билен, булар бир эсасы сесин дүрли гөрнүшлери болуп дурярлар.

Түркмен дилинде хатда *б*, *м* сеслери ялы сеслерин хем эшидилиши хемме позицияларда, ягны фонетик шертлерде бир мензеш дәл: *баба*, *биби*, *боржак*, *бери*, *сөбүк* сеслеринде *б* сеси дүрли хили эшидилйяр; *мама*, *монжук*, *мырат*, *мәки*, *мекир*, *мөжөк*, *муң* сөзлеринде *м* сеси дүрли хили эшидилйяр; *далак*, *бадак*, *дуры*, *дүрли*, *дөрт* сөзлеринде *д* сеси дүрли хили эшидилйяр.

Шейле мысаллары хемме диллерден хем гетирмек болар.

Шу мысаллардан гөрнүши ялы, геплешикде айдылян сеслерин көп түйсли эшидилиши, көп түйслүлиги хер бир дилде белли бир санлы эсасы сеслерин, сес бирликлериниң төверегинде топланяр. *Ине шол эсасы сеслере фонемалар* дийилйәр*; оларын дүрли позициялардакы дүрли эшидилишлерине болса вариациялар дийилйәр. Өзлериниң акустики тайдан я-да артикуляция барада якынлыклары эсасында дәл-де, функцияларының умумылыгы эсасында сеслер фонемалара бирлешйярлер. Сеслер айдылыш шертлери билен багланышыкылыкда дүрли хили айдылян ве эшидилйән хем болсалар, эмма оларын ерине етирйән функциясы бир болса, олар бир асыл сөзи я-да сөзүн бир грамматик элементини дөредйән болсалар, онда олар бир фонеманың дүрли гөрнүшлеридир. Шона гөрә-де хайсы-да болса бир дилде белли бир сеслерин дүрли фонемалардыгыны я-да бир фонеманың дүрли вариацияларыдыгыны билмек үчин олары бир мензеш айдылыш шертлеринде гоймалы боляр: шунун ялы бир мензеш позицияда ол сеслер маны тапавутландырян болсалар, онда олар дүрли фонемалардырлар, эгер шейле ягдай болмаса ве ол сеслер дүрли айдылыш шертлеринде бири-бирлериниң ерине уланылян болса, онда олар бир фонеманың дүрли гөрнүшлеридир. Түркмен дилинде *б* билен *в* дүрли фонемалардыр, чүнки олар бир мензеш позицияда дуруп, дүрли маны ацладярлар: *бала-вала*, *барак* — *варак*, *г* билен *г* (*гарпыз* — *ага*) сеслерини алсак, буларын хем арасындакы артикуляция тапавуды *б* билен *в* сесиниң арасындакы ялыдыр (бири зарплы, бири сүйкеш сесдир), эмма

* Гр. phone — сес.

булар дүрли фонемалар дәл-де, бир фонеманың дүрли гөрнүшлеридир, чүнки булар бир меңзеш позицияда гелип хем билмейәрлер, маны тапавутландырмак үчин хызмат хем этмейәрлер.

Шейлеликте, фонемалар дилиң сес гурлушының ин кичи (минимал) бирликлери болмак билен, дилиң маны аңладан бирликлерини (морфемалары, сөзлери, сөзлемлери) эмеле гетирмек ве бири-биринден тапавутландырмак үчин хызмат эдйәрлер. Эгер сөзлемлери сөзлере, сөзлери морфемалара, морфемалары фонемалара бөлмек болян болса, фонемалары бейле бөлмек болмаяр, шоңа гөрә-де олар дилиң иң кичи бөлөклери (бирликлери) болуп дурярлар. Эмма, шейле хем болса, фонема йөнекей хадыса дәлдир, белки чылшырымлы хадысадыр, себәби ол энчеме алапатлардан: ачыклык-дымыклык, зарплылык-фрикативлик, гатылык-юмшаклык ве ш. м. энчеме алапатлардан ыбаратдыр. Бу алапатларың хеммеси бир меңзеш роль ойнамаяр, оларың бирнәчелери тапавутландырыжы (дифференциал) алапатлардыр (меселем, рус, түркмен диллеринде көп ягдайларда ачыклык-дымыклык аламаты ве башгалар), бирнәчелери болса тапавутландырыжы дәл (интеграл) алапатлардыр (меселем, түркмен дилинде *г* сесиниң зарплылык-фрикативлик аламаты, чекимсизлериң гатылык юмшаклык аламаты ве башгалар).

Хер бир сесинң фонемалык хәсиети, ягны онуң фонемадыгы я-да фонема дәлдиги белли бир конкрет дилде йүзе чыкар. Дүрли диллер, өзлериниң лексика-грамматик айлартынлыклары билен бир хатарда, өзлериниң сес составы бөюнча-да бири-биринден аздан-көпден тапавутланярлар. Бир дилде бар ве фонема болуп дурян сеслериң башга бир дилде болмазлыгы я-да, болса-да, фонема ролуны ойнамазлыгы мүмкиндр. Сонорлы *ң* сеси, гошма *ж* сеси түркмен дилинде фонема болуп хызмат эдйәр, эмма рус дилинде бу сеслер дүйбүнден ёк. Чекимли *ә*, *ү*, *ө* сеслери түркмен дилинде фонема болуп дурярлар, эмма рус дилинде олар, кәбир фонетик шертлерде айдылан ве эшидилйән хем болсалар, фонемалар дәл-де, *а*, *у*, *о* фонемаларының дегишли вариациялары хөкмүнде йүзе чыкарлар. Рус дили, немец дили үчин хәсиетли фонема болан *ц* сеси түркмен дилинде, умуман түрки диллериң хеммесинде диен ялы ёк я-да *т*, *с* сеслериниң утгашмасы хөкмүнде йүзе чыкар.

Шоңа гөрә-де, фонема хакында гүррүң эдилен вагтында, конкрет дили, белли бир дилиң сес системасыны гөз өңүнде тутмалы боляр. Хер бир дилиң эсасы сеслери шоң дилиң сес системасы, фонетик системасы болуп дуряр. Шейлеликте, сесиң айратынлыгы системада йүзе чыкяр, сесиң айратынлыкларыны кесгитлейән зат — белли бир системада болмаклыкдыр. Рус дилиниң өз башына фонетик системасы бар, түркмен дилиниң өзбашына фонетик системасы бар. Шоңа гөрә ики дилде-де бир меңзеш роль ойнаян ялы сеслер хем бири-бирине долы бап гелмейәр. Хатда рус дилиндәки *а* сеси билен түркмен дилиндәки *а* сеси бир меңзеш дәл, чүнки *а* сеси рус дилинде бир фонемадыр, онуң дүрли позицияларда узын ве гысга эшидилмеги айры-айры фонема дөретмейәр, эмма түркмен дилинде онуң узын ве гысга вариантлары ики саны дүрли фонема болуп дуряр (*ак—а:к*). Ики дилде-де бар болан *и* сесини алсак, бу ерде гаты улы тапавудың, хил тапавудының бардыгыны гөрйәрис. Түркмен дилинде бу сесиң алынкы хатар ве ызкы хатар гөрнүшлери (*и* ве *ы*) болуп, оларың хер бири айры фонема болуп дуряр: *ик—ык, дилим—дылым, дик—дык*; буларың хем херсиниң узын ве гысга эшидилиши айры фонема ролуны ойнаяр (*бил—би:л, сыр—сы:р*). Эмма рус дилинде *и* ве *ы* сеслери айры-айры фонемалар дәл-де, бир фонеманың дүрли вариантлары хасап эдилйәр: *игра, сыграно*.

Фонема, шейлеликте, дилиң сес системасының эсасы типик бирлигидир. Системадан дашарда сес фонема болуп билмез. Хер бир дилиң сес системасы белли бир сандакы фонемалардан ыбаратдыр. Меселем: рус дилинде 39 фонема бар болса, абхаз дилинде 71, инлис дилинде 40, немец дилинде 36, француз дилинде 35, фин дилинде 30 фонема бар*. Бизиң түркмен дилимизде болса чекимли 18 фонема: *а* (2), *о* (2), *у* (2), *ы* (2), *э* (2), *э* (2), *и* (2), *ө* (2), *ү* (2) ве чекимсиз 21 фонема: *б, в, г, д, ж, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, жеми* 39 фонема бар.

Чекимлилер билен чекимсизлериң арасындакы пропорция билен хем дүрли диллериң фонема составы тапавутланяр. Меселем, рус дилинде 5 саны чекимли фонема ве 34 саны чекимсиз фонема бар болса, абхаз дилинде 3 саны чекимли билен 68 саны чекимсиз фонема бар. Фин

* Серет: А. А. Реформатский. Введение в языкознание, М., 1955, 182-нжи сах.

дилини алып гөрсек, бу ерде бүтинлей башгача ягдай бар: 16 саны чекимли ве 14 саны чекимсиз фонема*. Түркмен дилинде болса 21 саны чекимсиз ве 18 саны чекимли фонема бар.

Элбетде, дил сеслери, шол санда дилиң фонема составы хем вагт гечмеги билен үйтгейяр. Дилиң тарыхы өсүшинде тэзе фонемалар пейда боляр, фонемаларың айры-айры вариациялары өзбашдак фонемалара өврүлйәрлер. Меселем, түркмен дилиндеки *ә, у, ө* фонемалары гадымы вагтларда *а, у, о* фонемаларының дегишли вариацияларындан эмеле гелен фонемалардыр дийип чак этмек болар. Шоңа гөрә дилиң тарыхы үчин диңе бир фонемалары дәл, белки оларың дүрли вариацияларыны хем өврөнмегиң улы әхмети бардыр.

Фонемалар хакындакы таглымата фонология** дийип ат берйәрлер. Бу таглыматың, бу теорияның йүзе чыкмагы XIX асырың 70—80-нжи йылларына дегишлидир ве рус алымларының, ылайта-да Казан лингвистик мекдебинден болан дилчилерин: *Бодуэн-де-Куртене* (1845—1929), *Н. В. Крушевский* (1859—1887), *Л. В. Щерба* (1880—1944) хем-де башгаларың ады билен багланышыкдыр.

Бу теорияның йүзе чыкмагының өз тарыхы бар.

Биз сеслериң көмеги билен маны аңладян элементлери (морфемалары, сөзлери ве сөзлемлери) дөрөдйәрис. Эйсем сес билен маны арасында нәхили багланышык бар? Бу совал алымлары көпден бәри гызыкландырып гелйәр. Гадымы заманлардан башлап, бирентек алымлар сеслериң маны билен гөс-гөни багланышыгы бар, хер бир задың сеслер билен аңладыян ады шол задың манысындан, ички мазмунындан гелип чыкяр дийип субут этжек болярдылар.

Эмма сес билен маны арасында бейле багланышык, ягны гөс-гөни багланышык ёк. Элбетде, *а, б, в, г* ве бейлеки сеслериң хер бириниң өзбашдак манысы ёк ве болуп-да билмез. Муңа дүшүнмек кын дәл. Шоңа гөрә гечен, XIX, асырың икинжи ярымында дилчилер сеслер билен маныларың хер хайсы өз угруна яшайр ве өсйәр, оларың арасында умуман багланышык ёк, болайса-да, ол багланышык сеслер билен манылары механики суратда чатмакдан анры гитмейяр диен нукдай назара гечдилер. Шейле

* А. А. Реформатский. Введение в языкознание, М., 1955, 182-нжи сах.

** Гр. phone — сес ве logos — таглылат.

этмек билен хем, олар сеслер билен маныларың арасыны бүтинлей үздүлөр ве умуман фонетиканы тебигы ылым-ларың ыгтыярына бердилер. Шунуң نتیжесинде жемгыетчилик хадысасы болан дил өзүниң мадды базасындан, сес базасындан махрум эдилйәрди ве өзүниң бирлигини, ялңызлыгыны йитирйәрди.

Шу кынчылыкдан чыкмак үчин дил сеслерине, тебигы, физики хадыса хөкмүнде дүшүнмек билен бирликде, жемгыетчилик хадысасы хөкмүнде дүшүнмек герекиди. Ине шейле дүшүнмеклиги фонемалар хақындакы теория, яғни фонология берди.

Бу теория боюнча, фонеманың өзи маны аңлатмаяр, эмма, бейлеки фонемалардан тапавутланмак билен, ол (фонема) дилиң бир маны аңладян бирлигини бейлеки-синден тапавутландырмак үчин беллик болуп хызмат эдйәр. Түркмен дилинде *бар*, *ба:р*, *бур*, *бу:р*, *бер*, *бир* ялы сөзлериң бири-биринден диңче чекимлиниң үйтгемеги билен тапавутланяндыгы муңа мысал болуп билер.

Фонемалар хақындакы тағлымата хәзирки, XX, асырың 20-нжи йылларындан башлап, дашары юртларда-да эп-эсли үнс берилйәр. Эмма фонологияның мазмуны барада, фонема диен дүшүнже догрусында дүрли гарайышлар, дүрли акымлар бар. Дашары юрт лингвистлериниң бир бөлеги үчин фонологияны фонетика гаршы гоймак мейли хәсиетлиди. Мысал үчин, Франция-Швейцария алымы (Женева профессоры) *Фердинанд де Соссюр* (1857—1913) фонетиканы тарыхы дисциплина, фонологияны болса тарыхы дәл дисциплина хасап эдип, олары бири-бирине гаршы гойярды. Ф. де Соссюр үчин фонетика диңче жанлы геплейше дегишли зат, фонология болса «вагтдан дашарда дуряр, чүнки артикуляцияның механизми хемише өзүне меңзеш болуп галяр»*. Чех алымы («Прага лингвистик кружогыны» эсасландыран) Н. С. *Трубецкой* фонетиканы геплейиш сеслери хақындакы тағлымат дийип, фонологияны болса дил сеслери хақындакы тағлымат дийип хасап эдйәрди.

Элбетде, фонетика билен фонологияны бири-бирине гаршы гоймак, олары бири-биринден үзмек нәдогрудыр. Фонология дилиң эсасы сеслери хақындакы, дилиң сес

* Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики, 1933, 52-нжи сах. Биз проф. А. С. Чикобаваның «Введение в языкознание, ч. I» (Москва, 1953) китабы боюнча цитата алып, тержиме этдик (174-нжи сахыпа сереп).

системасыны эмеле гетирйән сеслер хакындакы,— фоне-
малар хакындакы, дилиң маны аңладян элементлериин
(морфемалары, сөзлери ве ш. м.) дүзмек ве тапавутлан-
дырмак функциясы нукдай назарындан дилиң сес мате-
риясы хакындакы таглыматдыр. Фонетика болса дилин
хемме сеслери, бүтин сес составы, сес гурлушы хакын-
дакы, сес үйтгемелери, оларың кануналайыклыклары ха-
кындакы таглыматдыр. Шоңа гөрә-де фонология фонети-
каның бир бөлегидир, бөлүмидир, фонетика болса, бизиң
башда айдышымыз ялы, умуман дил хакындакы ылмың,
дил билиминиң бөлүмдир, пудагыдыр.

9. ОРФОЭПИЯ.

Галыберсе-де, фонетика билен багланышыклы меселелерин бири—геплейиш практики тайдан амала ашырмак хакындакы, дилин дүрли элементлерини (сөзлери, морфемалары, сөзлемлери) сесленип айтмак хакындакы, ягны айдыш нормалары, кадалары хакындакы меселедир. Айдыш кадаларының жеimine, умумылыгына ве дил билиминиң шол кадалар хакындакы бөлүмине *орфоэпия** дийилйэр (сөзме-сөз тержиме эден вагтында «догры айдыш», «догры геплейиш» диймек). *Орфоэпия* термини, шейлеликте, ики маныда улапылар. Биринжиден, милли дилин тарыхы өсүш довамында ишленип дүзүлен ве эдеби дилде беркидилең нормалары, шу нормалара лайыктыкта геплейиш сес тайдан айдылышының бирлигини, ялңызлыгыны үпжүн эдйән кадалары манысында, шу кадаларын ве нормаларын тутушлыгы, жеми манысында ве, икинжиден, дил билиминиң бир бөлүми, айдыш нормалары хакындакы тагымат манысында.

Айдыш нормаларыны кадалашдырмак диңе эдеби дил барада зерур ве мүмкин боляр.

Орфоэпия диен дүшүнже озалы билең дилин фонетик системасыны, хайсы-да болса бир конкрет дилде болаң дүрли фонемаларын составыны, ол фонемаларын хилини, хәсиетини, белли бир фонетик шертлерде оларын үйтгемелерини өз ичине аляр. Меселем, түркмен дилинде фонетик системаның кауналайык хәсиетлерине дегишли хадысаларын бири прогрессив ассимиляциядыр: *демир* (д) *ен—даш* (т) *ан, өв* (д) *и—өс* (с) *и, кем* (д) *и—кес* (с) *и—гел* (л) *и*. Я-да чекимли сеслерин узынлык, ғысгалык тапавуды маны аилатмак үчин хызмат этмейән махалында-да, түркмен дилин фонетик нормасы оларын узын я ғысга айдылышыны бержай этмеги талап эдйэр: *аматлык, ыкышганлык, көне* сөзлериниң башдакы богундакы

* Гр. *orthos* — гөни, догры ве *epos* — геплейиш.

чекимлилерини хөкман узын айтмалы, *гыркым, акыллы, өкүзче* сөзлеринде болса хөкман гысга айтмалы. Шу талап бержай эдилмесе, айдыш түркменче болмаз, аңладылжак болунян пикире дүшүнмек болар велин, эмма айдыш, геплейиш түркменче болуп чыкмаз.

Рус дилинде фонетик системаның кануналайык хәсиетлериниң бири сөзүң аягында ачык чекимсизлериң (дымык вариантлы ачык чекимсизлериң) дымыга өврүлмегидир: *хле (б) а—хле (п), холо (д) но—холо (т)*. Палатал дэл чекимсизлер *е* сесиниң өңүнден геленде, палаталлашяр: *школа — школе, стена — стене, Москва — Москве*. Эгер шулар ялы сөзлерде *е* сесиниң өңүндәки *л, н, в* сеслерини палаталлашдырман айтсаң, ягны юмшатман айтсаң, айдыш рус дилиниң нормасына догры гелмез.

Орфоэпия шулар ялы айратынлыклары оларың айдылышы тайдан кадалашдыряр (я-да кадалашдырмалыдыр).

Бирентек ягдайларда айдылыш дилиң фонетик системасы билен кесгитленмейәр. Меселем, түркмен дилинде: *дын — дин, ыз — из, тыз — тиз*, рус дилинде: *плотишь — платишь, молочный — молошний*. Бу зейилли тапавутлар фонетик система гаршы гелмейәр. Эмма, шейле-де болса, шулар ялы айры-айры сөзлериң ве оларың топарларының хем-де айры-айры грамматик формаларың сес тайдан белли форма салынмагы хем айдыш диен дүшүнжә гирмек билен, дегишли сурадда кадалашдырылмалыдыр.

Шу мысаллардан гөрнүши ялы, орфоэпияның улы практики әхмиети бар. Орфоэпия геплейишд бир меңзешлигини үпжүн эдйәр. Геплейишде бир меңзеш затларың (сөзлериң, формантларың) дүрли хили айдылмагы арагатнашык этмеги, пикир алышмагы кынлашдыряр. Умуман дилиң кадалашдырылмагы, хусусан хем айдылышың кадалашдырылмагы, ягны орфоэпия нормалары дилиң эсасы ролуны — адамлар арасында арагатнашык серишдеси болуп хызмат этмек ролуны хас долы, хас оңат ерни етирмәге көмек берйәр.

Орфоэпия, хер бир көнкрет дилиң фонетикасыны билмеклиге, фонемаларыны ве оларың позициялар боюнча дүрли вариациялара хем вариантлара болүнишиниң канунларыны билмеклиге даянып, дүрли ягдайлар, дүрли халатлар үчин хусусы, индивидуал нормалары берйәр, айдылышың довам эдип гелиән вариантларының нчиндеи дилиң кабул эдилен дәплерине, өсүш мейиллерине

вё дилиң системасындакы ызыгидерлилиге хас лайык гел-
йён варианты кабул эдип аляр.

Кә диллерде, меселем, рус дилинде басым (гүйч ба-
сымы) улы роль ойнаяр. Шоңа гөрә орфоэпия басымың
гоюш кадаларыны, сөзлерде ве морфемаларда басымың
хайсы ерде гоюлмалыдыгыны хем кадалашдыряр: йначе
болмалымы я инәче, клāла болмалымы я клалā, нāдкус
болмалымы я надкұс, пāртер болмалымы я партёр мѣш-
ление болмалымы я мышлѣние ве ш. м.

Элбетде, орфоэпия кадаларыны беллемек, айдылышы
нормалашдырмак аңсат иш дәлдир. Хатда рус дили ялы
эдеби диллерде хем энтек айдылыш тайдан чөзүлмедик
эп-эсли меселелер бар. Түркмен дили ялы эдеби диллерде
болса айдылышы анык кесгитленмедик затлар энтек гаты
көпдүр. Айдылышы кесгитли эдилмедик затларың язылы-
шыны хем кадалашдырмак мүмкин дәл, башгача айданы-
мызда, орфоэпия кадаларыны беллемән, орфография
(дүрс язув) кадаларыны хем беллемек мүмкин дәлдир.

Умуман орфоэпия, геплейшиң айратын, специфик ка-
даларының жеми хөкмүнде, хер бир конкрет милли дилиң
эмеле гелмеги ве өсмеги билен бирликде, тарыхы суратда,
тарыхы өсүш نتیжесинде дөрөйәр. Тарыхы өсүш нети-
жесинде дил хем өсйәр, оңа гөрә орфоэпия нормалары
хем үйтгейәр.

Диллери кадалашдырмагың айры-айры элементлери
хас гадымы дөвүрлерден бәри беллидир. Эмма, шейле-де
болса, ол элементлер гадымы вагтларда эсасан язув дили-
не дегишли болуп, геплейиш дилини, агзеки дили өз ичине
алмандыр (меселем, хинди, грек, латын диллериниң фило-
логик грамматикалары шейле хәсиетде болупдыр) я-да
оны өрән говшак халда ичине алыпдыр. Бу, бир тарапдан.
Бейлеки тарапдан болса, ол кадаларың әхлумумы хәсие-
ти болмандыр, айдылышың дүрли системалары, дүрли
типлери болупдыр, ялныз ве умумы нормалар болман-
дыр. Меселем, соватлы адамлар үчин бир хили нормалар
болупдыр (китап дили), халк көпчүлиги арасындакы
геплейишде башга хили нормалар болупдыр ве ш. м.

Милли диллер эмеле гелен вагтында, көпчүликлейин
геплешигиң дүрли формалары, айры-айры гөрнүшлери
өсйәр (дүрли йыгнакларда доклад этмек, лекция окамак,
нутук сөзлемек, театр, эстрада сахналарында гүррүң эт-
мек, бизиң дөврүмизде радио геплешиклери, сесли кино
ве башгалары) ве жемгыетиң дурмушында агзеки геп-

лейшиң әхмиеи, тутян орны артыр. Шүна лайыклықда, орфоэпияның ролы барха артыр. Өзи хем белли бир дилиң шивелери арасындакы тапавутлар нәче гүйчли болса, дилиң ялңыз, умумыхалк нормаларыны, шол санда орфоэпик нормаларыны-да ишләп дүзмек шонча-да мөхүм боляр.

Орфоэпия кадаларының өз узак вагтлы тарыхы болуп, ол кадалар милли дилиң нормалары хөкмүнде адатча гич йүзе чыкярлар. Меселәм, түркмен дилинде ялңыз милли нормаларың ишленип дүзүлмеги энтек долы ама-ла ашырылмандыр ве түркмен дилиниң шивелериниң бири-бирине гаты якындыгы себәпли, айры-айры сөзлериң айдылышында энтек көп дүрлүлик бар. Муңа энтек ёл берлип гелинийәр, чүнки бу дүрлүлик адамларың арасында (түркмен дилинде геплейән жемгыетде) арагатнашык әтмәге ончаклы пәсгел бермейәр: *жамал — жемал, басганжак — басганчак* (хатда *бассанжак*), *нердуван — мердуван, чабга — чагба, бозмак — позмак, гырк — кырк* ялы ики (хатда үч) хили айдылян сөзлер энтек кән. Эмма шулар ялы сөзлер барада-да айдылышың (ве шонуң билен бирликде язылышың) ялңыз кадаларының белленмеги өрән мөхүмдир.

Агзеки дилиң радио, театр, сесли кино геплешиги ялы формалары, бир тарапдан, орфоэпия нормаларының белленмегини талап әдйән болса, икинжи тарапдан, белленен, кабул әдилен нормалары берклешдирмекде, пропагандаламакда хем шу эдараларың улы әхмиеи бардыр. Оңа гөрә артистлериң, микрофон ишгәрлериниң, шонуң ялы хем докладчыларың, лекторларың, умуман агитация-пропаганда ишгәрлериниң ве көпчүлик өңүнде чыкыш әдйән хемме партия, совет, профсоюз, комсомол ишгәрлериниң геплейиш медениетиниң, дил медениетиниң айратын ёкары болмалыдыгы дүшнүклидир.

ХӨДҮРЛЕНИЭН ЭДЕБИЯТ

- Будагов Р. А. Очерки по языкознанию. Москва, 1953, 100—129-нжы сах.
- Будагов Р. А. Введение в науку о языке. Москва, 1958, 137—186-нжы сах.
- Матусевич М. И. Введение в общую фонетику, Ленинград, 1948.
- Поцелуевский А. Фонетика туркменского языка. Ашхабад, 1936.
- Реформатский А. А. Введение в языкознание. Москва, 1955, 123—190-нжы сах.
- Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва, 1955.
- Севортян Э. В. Фонетика турецкого литературного языка. Москва, 1955.
- Фортунов Ф. Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков (Избранные труды, т. I, Москва, 1956).
- Хыдыров М. Н. ве Бегензов К. Туркмен дилиниц фонетикасы. Ашгабат, 1948.
- Чикобава А. С. Введение в языкознание, ч. I, Москва, 1953, 136—181-нжы сах.
- Щерба Л. В. Фонетика французского языка, 5 изд., Москва, 1955.
- Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1957, 21—25, 100—112, 141—143-нжы сах.

МАЗМУНЫ

Сөзбашы	3
Гиреш	5
1. Акустика хақында кәбир мағлұматлар	8
2. Геплейиш аппараты ве онуң ишлейши	13
3. Сеслерин топарлара бөлүниши (классификациясы)	22
Чекимли сеслер ве оларын классификациясы	23
Чекимсиз сеслер ве оларын классификациясы	30
4. Геплейишнң фонетик тайдан бөлеклере бөлүниши ве гур- лушы	47
Басым ве онуң ролы	47
Интонация	51
Геплейишнң фонетик гуралышы	54
5. Коартикуляция ве онуң эсасында дөрөйән фонетик про- цеслер	59
6. Умуы хасиетли сес үйтгемелери	71
7. Сес канунлары	77
8. Фонемалар хақындакы меселе ве фонология	81
9. Орфоэпия	88
Хөдүрленйән әдебият	92

ТІЛ БІЛІМІ
ИНСТИТУТЫ

Аман—Мурад Аннануров,
кандидат филологических наук

Фонетика—раздел языкознания

На туркменском языке

Редактор Г. Гулманов

Редактор Г. М. Кошлыев Корректорлар: О. Б. Бегмурсова, К. Ташлиев

Чап этмәге ругсат эдилди 29/VIII-59 й. ТДОПН № 1577. Заказ № 408,
тиражи 6000. Кагызы 84×108¹/₃₂. Физ. чап листи 6. учет-нешир листи 4,3.
Чап листи 4,7. И—07747.
Бахасы 1 м. 30 к.

Ашгабат. Новый көчеси. 28. Түркмендөвлетокувпеднешир.

Ашгабат. Совет көчеси. 46. Полиграфкомбинат.

